Bill No. 5/07-08

81

2008-0540

Kārikāvalī with सिद्धांत मुक्तावली
of MM. विश्वनाथ न्याय पञ्चानन भट्टाचार्य
— Edited and published by बाबू लाल
साहू ~~[illegible]~~ at सूर्यप्रभाकर प्रेस.
~~Benares~~ Loose leaves lithoprint
edn., Benares, 1939 Vikram era.

~~2 copies~~

(22)

अथकारिकावलीसहितसिद्धांतमुक्तावलीप्रारभ्यते

स॰मु॰ श्रीगणेशायनमः॥चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः॥भवोभवतुभव्यायलीलातांडवपंडितः॥१॥निजनिर्मितकारिकावलीमतिसं
१ क्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः॥विशदीकरवाणिकौतुकान्ननुराजीवदयावशंवदः॥२॥सद्व्यागुणगुंफितासुकृतिनांसत्कर्मणांज्ञापिका सत्सा
मान्यविशेषनिस्समिलितत्वाभावप्रकर्षोज्ज्वला॥विष्णोर्वक्षसिविश्वनाथकृतिनासिद्धांतमुक्तावली विन्यस्तामनसोमुदंवितनुतांसद्यु
क्तिरेषाचिरं॥३॥विघ्नविघातायकृतंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नाति॥ नूतनेत्यादि॥ननुमंगलंनविघ्नध्वंसंप्रतिनवासमाप्तिंप्रतिका
रणं॥विनापिमंगलंनास्तिकादीनांग्रंथेनिर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादितिचेन्न॥अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेनमंगलस्यसफलत्वेसिद्धेत
त्रचफलजिज्ञासायांसंभवतिदृष्टफलकत्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादुपस्थितत्वात्समाप्तिरेवफलंकल्प्यते॥इत्थंचयत्रमंगलं

॥ नूतनजलधररुचयेगोपवधूटीदुकूलचौराय ॥

नदृश्यतेतत्रापिजन्मांतरीयंतत्कल्प्यते॥यत्रचसत्यपिमंगलेसमाप्तिर्नदृश्यते तत्रचबलवत्तरोविघ्नोविघ्नप्राचुर्यंवाबोध्यं॥प्रचुरतरस्यास्यैवब
लवत्तरविघ्ननिवारणेकारणत्वंबोध्यं॥विघ्नध्वंसस्तुमंगलस्यद्वारमित्याहुः॥नव्यास्तुविघ्नध्वंसएवमंगलस्यफलं॥समाप्तिस्तुबुद्धिप्रति
भादिकारणकलापात्॥नचस्वतःसिद्धविघ्नविरहवताकृतस्यमंगलस्यनिष्फलत्वापत्तिरितिवाच्यं॥इष्टापत्तेः॥विघ्नशंकयातदाचरणा
त्॥तथैवशिष्टाचारात्॥नचतस्यनिष्फलत्वेशिष्टाचारानुमितत्बोधकवेदस्याप्रामाण्यापत्तिरितिवाच्यं॥सतिविघ्नेतन्नाशस्यैववेदबोधि राम॰
तत्वात्॥अतएवपापभ्रमेणकृतप्रायश्चित्तस्यनिष्फलत्वेपिनवेदाप्रामाण्यम्॥ मंगलंतुविघ्नध्वंसविशेषेकारणं॥ विघ्नध्वंसविशेषेचविनाय १
कस्तवपाठादिः॥क्वचिच्चविघ्नात्यंताभावएवसमाप्तिसाधनम्॥ ॥ ॥ ध्वं॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैवकार्यजनकत्वात्॥इत्थंचनास्तिकादिकृतग्रंथेषुजन्मांतरीयमंगलजन्यादुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यंताभावो वास्तीतिनव्यभिचारइत्याहुः॥संसारेति॥संसारएवमहीरुहोवृक्षस्तस्यबीजायनिमित्तकारणायेत्यर्थः॥एतेनईश्वरेप्रमाणंदर्शितंभवति॥तथा हि॥यथाघटादिकार्यंकर्तृजन्यंतथाक्षित्यंकुरादिकमपि॥नचतत्कर्तृत्वमस्मदादीनांसंभवतीतितत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः॥नचशरीराजन्य त्वेनकर्तृजन्यत्वसाधकेनसत्प्रतिपक्षइतिवाच्यं॥अप्रयोजकत्वात्॥ममतुकर्तृत्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावएवानुकूलस्तर्कः॥द्या वाभूमीजनयन्देवएकइत्यादयआगमाअप्यनुसंधेयाः॥द्रव्यंगुणइत्यादि॥अत्रसप्तमस्याभावत्वकथनादेवषण्णांभावत्वंप्राप्तं॥तेनभाव त्वेनपृथगुपन्यासोनकृतः॥एतेचपदार्थावैशेषिकसिद्धाःनैयायिकानामप्यविरुद्धाः॥प्रतिपादितंचैवमेवभाष्ये॥अतएवोपमानचिंता

तस्मैकृष्णायनमःसंसारमहीरुहस्यबीजाय॥१॥द्रव्यंगुणास्तथाकर्म
सामान्यंसविशेषकम्॥समवायस्तथाभावःपदार्थाःसप्तकीर्तिताः॥२॥

मणौसप्तपदार्थभिन्नतयाशक्तिसादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितं॥ननुकथमेतएवपदार्थाःशक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदा र्थत्वात्॥तथाहि॥मण्यादिसमवहितेनवह्निनादाहोनजन्यते॥०तच्छून्येनतुजन्यते तत्रमण्यादिनावह्नौदाहानुकूलाशक्तिर्नाश्यते॥उत्तेज केनमण्याद्यपसरणेनचजन्यतइतिकल्प्यते॥एवंसादृश्यमप्यतिरिक्तःपदार्थस्तद्भिन्नषट्सुभावेषुअंतर्भवति॥सामान्येपिसत्वात्॥य थागोत्वंनित्यंतथाश्वत्वमपीतिसादृश्यप्रतीतेः॥नाप्यभावेसत्त्वेनप्रतीयमानत्वादितिचेन्न॥मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रतिमण्यभावादेरेववास्वातंत्र्येणहेतुत्वंकल्प्यते॥अनेनैवसामंजस्येअनंतशक्तितत्प्रागभावप्रध्वंसकल्पनानौचित्यात्॥ ७ ॥४

सि॰मु॰ नचोत्तेजकेसतिमणिबंधकसद्भावेपिकथंदाहइतिवाच्यं॥उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यहेतुत्वात्॥एवंसादृश्यमपिनपदार्थांतरम्॥
२ किंतुतद्भिन्नत्वेसतितद्गतभूयोधर्मवत्त्वं॥यथाचन्द्रभिन्नत्वेसतिचंद्रगताल्हादकत्वादिमत्त्वंमुखेचंद्रसादृश्यमिति॥द्रव्याणिविभजते॥क्षित्य
बिति॥क्षितिःपृथ्वीची आपोजलानि तेजोवह्निःमरुद्व्योमकालःसमयःदिक्दिशादेही आत्मामनइंद्रियम्॥एतानिनवद्रव्याणीत्यर्थः॥ ॥
ननुद्रव्यत्वजातौकिंप्रमाणम्॥नहितत्रप्रत्यक्षंप्रमाणं॥घृतजतुप्रभृतिषुद्रव्यत्वाग्रहादितिचेन्न॥कार्यसमवायीकारणतावच्छेदकतयासंयोग
स्यविभागस्यवासमवायीकारणतावच्छेदकतयातत्सिद्धेः॥ननुदशमंद्रव्यंतमःकुतोनोक्तंतद्धिप्रत्यक्षेणगृह्यते॥तस्यचरूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च॥

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनोमनः॥द्रव्याण्यथगुणारूपंरसोगंधस्ततःपरं॥३॥स्पर्शःसंख्यापरिमितिःपृथक्त्व
ञ्चततःपरम्॥संयोगश्चविभागश्चपरत्वञ्चापरत्वकम्॥४॥बुद्धिःसुखंदुःखमिच्छाद्वेषोयत्नोगुरुत्वकम्॥द्रवत्वं
स्नेहसंस्कारएवहष्टंशब्दएवच॥५॥उत्क्षेपणंततोपक्षेपणमाकुंचनंतथा॥प्रसारणंचगमनंकर्माण्येतानिपंचच॥६॥

तच्चगंधशून्यत्वान्नपृथिवी॥नीलरूपवत्त्वान्नजलादिकं॥तत्प्रत्यक्षेचालोकनिरपेक्षंचक्षुःकारणमितिचेन्न॥आवश्यकतेजोभावेनैवोप
पत्तौद्रव्यांतरकल्पनायाअन्याय्यत्वात्॥रूपवत्ताप्रतीतिरूपभ्रमरूपा॥कर्मवत्ताप्रतीतिरपि आलोकापसरणौपाधिकीभ्रांतिरेव॥तम
सोऽतिरिक्तत्वेऽनंतावयवादिकल्पनागौरवंचस्यात्॥सुवर्णस्ययथातेजसत्वंतथाग्रेवक्ष्यते॥गुणान्विभजते॥अथगुणाइति॥ राम॰
एतेगुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः॥कणादेनकंठतश्चशब्देनचदर्शिताः॥तत्रगुणत्वजातिसिद्धिरग्रेवक्ष्यते॥कर्माणिविभजते॥उत्क्षेपण २
मिति॥कर्मत्वजातिस्तुप्रत्यक्षसिद्धा॥एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि॥ ॥ः॥ ॥ ॐनमःकृष्णाय॥ ॥ः॥ ॥ ७ ॥ ॥

ननुभ्रमणादिकमपिकर्माधिकंतत्कुतोनोक्तमतआह॥भ्रमणमिति॥सामान्यंनिरूपयति॥सामान्यमिति॥तल्लक्षणंतुनित्यत्वेसत्यनेक
समवेतत्वं॥अनेकसमवेतत्वंसंयोगादीनामप्यस्त्यतउक्तंनित्यत्वेसतीति॥नित्यत्वेसतिसमवेतत्वंगगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यतउक्तम
नेकेति॥नित्यत्वेसत्यनेकवृत्तित्वंअत्यन्ताभावस्याप्यस्त्यतोवृत्तित्वसामान्यंविहायसमवेतत्वमुक्तं॥एकमात्रव्यक्तिवृत्तिस्तुनजातिः॥
तथाचोक्तम्॥व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वंसंकरोऽथानवस्थितिः॥रूपहानिरसंबंधोजातिबाधकसंग्रहः॥ द्रव्यादीति॥परत्वमधिकदेशवृत्ति
त्वंअपरत्वंअल्पदेशवृत्तित्वं॥सकलजात्यपेक्षयाअधिकदेशवृत्तित्वात्सत्तायाःपरत्वं॥एतद्बोधनायैवद्रव्यादित्रिकवृत्तिरित्युक्तं

भ्रमणंरेचनंस्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेवच॥तिर्यग्गमनमप्यत्रगमनादेवलभ्यते॥७॥सामान्यंद्विविधंप्रोक्तंपरंचा
परमेवच॥द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तुसत्तापरतयोच्यते॥८॥परभिन्नातुयाजातिःसैवापरतयोच्यते॥द्रव्यत्वादि
कजातिस्तुपरापरतयोच्यते॥९॥व्यापकत्वात्परापिस्याद्व्याप्यत्वादपरापिच॥अन्त्योनित्यद्रव्यवृत्तिर्विशे

तदपेक्षयाचान्यासांजातीनामपरत्वं॥परभिन्ना॥सत्ताभिन्ना॥व्यापकत्वादिति॥ ॥ षःपरिकीर्तितः॥ १० ॥
पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाव्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वम्॥सत्तापेक्षयाव्याप्यत्वादल्पदेशवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्यापरत्वं॥तथाचधर्मद्वयस
मावेशादुभयमविरुद्धं॥विशेषंनिरूपयति॥अन्त्यइति॥अंतेअवसानेवर्ततइत्यन्त्यः यदपेक्षयाविशेषोनास्तीत्यर्थः॥घटादीनांद्व्यणु
कपर्यंतानांतत्तदवयवभेदात्परस्परंभेदः॥परमाणूनांपरस्परभेदकोविशेषएव॥सतुस्वतएवव्यावृत्तः॥तेनतत्रविशेषांतरापेक्षाना

समवायंदर्शयति॥घटादीनामिति॥अवयवावयविनोःगुणगुणिनोःजातिव्यक्त्योःक्रियाक्रियावतोःनित्यद्रव्यविशेषयोश्च यःसंबंधःस
समवायःसमवायत्वंनित्यसंबन्धत्वं॥तत्रप्रमाणंतुगुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिः॥विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया॥विशिष्टबुद्धित्वात्॥
दंडीपुरुषइतिविशिष्टबुद्धिवत्॥इत्यनुमानेनसंयोगादिबाधात्समवायसिद्धिः॥नचस्वरूपसंबन्धेनसिद्धसाधनमर्थांतरंवा॥अनेक
स्वरूपाणांसंबन्धत्वकल्पनेगौरवात्॥लाघवादेकसमवायसिद्धिः॥नचसमवायस्यैकत्वेवायौरूपवत्ताबुद्धिप्रसंगः॥तत्ररूपसमवा
सत्वेपिरूपाभावात्॥नचैवमभावस्यापिवैशिष्ट्यं संबंधांतरंसिध्येदितिवाच्यम्॥तस्यनित्यत्वेभूतलेघटानयनानंतरमपिघटाभावबुद्धि

घटादीनांकपालादौद्रव्येषुगुणकर्मणोः॥तेषुजातेश्चसम्बन्धःसमवायःप्रकीर्तितः॥ ११ ॥अभावस्तुद्वि
धान्योन्यसंसर्गाभावभेदतः॥ ॥ छ ॥ ॥

प्रसंगात्॥घटाभावस्यतत्रसत्वात्॥तस्यनित्यत्वात्॥अन्यथादेशांतरेपिघटाभावबुद्धिर्नस्यात्॥वैशिष्ट्यस्यचतत्रसत्वात्॥ममतुघटेपाकर
क्तताद्दशायांश्यामरूपस्यनष्टत्वान्नतद्वत्ताबुद्धिः॥वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वेत्वनंतवैशिष्ट्यकल्पनेतवैवगौरवम्॥इत्थंचतत्तत्कालीनंतत्तद्भूत
लादिकंतत्तदभावानांसंबंधः॥अभावंविभजते॥अभावस्त्विति॥अभावत्वंद्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं॥अन्योन्यसंसर्गेति॥अन्यो रामः
न्याभावसंसर्गाभावभेदादित्यर्थः॥अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात्संसर्गाभावंविभजते॥ छ ॥ श्रीरामचन्द्रायनमोनमः॥ ३

प्रागभावेति॥संसर्गाभावत्वंअन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं॥अन्योन्याभावत्वंतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं॥विनाश्यभावत्वं
प्रागभावत्वं॥जन्याभावत्वंध्वंसत्वं॥नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यंताभावत्वं॥यत्रतुभूतलादौघटादिकमपसारितंपुनरानीतंच तत्रघटकालसंबं
धावच्छेदकत्वादत्यंताभावस्यनित्यत्वेपिनघटकालेघटात्यंताभाववुद्धिः॥तत्रोत्पादविनाशशालीचतुर्थोयमभावइतिकेचित्॥अत्रध्वंसप्राग
भावयोरधिकरणेनात्यंताभावोवर्ततइतिप्राचांमतं॥श्यामघटेरक्तोनास्तिरक्तघटेश्यामोनास्तीतिप्रतीतिश्चप्रागभावंध्वंसंचावगाहतेनतु
तदत्यंताभावं॥नव्यास्तुतत्रविरोधेमानाभावात्ध्वंसादिकालावच्छेदेनात्यंताभावोवर्ततइत्याहुः॥नन्वभावानामधिकरणात्मकत्वंलाघवा

॥प्रागभावस्तथाध्वंसोप्यत्यंताभावएवच॥१२॥एवंत्रैविध्यमापन्नः
संसर्गाभावइष्यते॥सप्तानामपिसाधर्म्यंज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥१४॥

दितिचेन्न॥अनंताधिकरणात्मकत्वापेक्षयाअतिरिक्तकल्पनायाएवलघीयस्त्वात्॥एवंचाधाराधेयभावोप्युपपद्यते॥एवंतज्जलभूतलगंधरसा
द्यभावानांप्रत्यक्षत्वमप्युपपद्यते॥अन्यथातत्तदधिकरणानांतत्तदिंद्रियाग्राह्यतायांप्रत्यक्षत्वंनस्यात्॥एतेनज्ञानविशेषकालविशेषात्मकत्वं
अभावस्येतिप्रत्युक्तम्॥अप्रत्यक्षत्वापत्तेः॥इदानींपदार्थानांसाधर्म्यंवैधर्म्यंवक्तुमारभते॥सप्तानामिति॥समानोधर्मोयेषांतेसधर्माणस्तेषांभा
वः॥साधर्म्यंसमानोधर्मइतिफलितोर्थः॥एवंविरुद्धोधर्मोयेषांतेविधर्माणस्तेषांभावोवैधर्म्यंविरुद्धोधर्मइतिफलितोर्थः॥ज्ञेयत्वंज्ञान
विषयतासाचसर्वत्रैवास्तिईश्वरज्ञानविषयतायाः॥केवलान्वयित्वात्॥एवमभिधेयत्वादिकंबोध्यम्॥ ॥ ः॰ः ॥ ॥ ७ ॥ ॥

॥द्रव्येति॥द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणांसाधर्म्यमनेकत्वंसमवायित्वंच॥यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्तितथाप्यनेकत्वेसतिभावत्वम्॥पंचानांसाधर्म्यं॥तथाचानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वंतदर्थस्तेनप्रत्येकंघटादौनाव्याप्तिः॥समवायित्वंसमवायसंबंधेनसंबन्धित्वं नतुसमवायवत्त्वंसामान्यादावभावात्॥तथाचसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वंफलितार्थः॥तेननित्यद्रव्येषुनाव्याप्तिः॥सत्तावंत इति॥द्रव्यगुणकर्मणांसत्तावत्त्वमित्यर्थः॥गुणादिरिति॥यद्यपिगुणक्रियाशून्यत्वंआद्यक्षणेघटादावतिव्याप्तंक्रियाशून्यत्वंचगगनादावतिव्याप्तम्॥तथापिगुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वंकर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वंतदर्थः॥नहिघटत्वादिकंद्रव्यत्वंवागुणवदवृत्तिकर्मवद

द्रव्यादयःपंचभावाअनेकेसमवायिनः॥सत्तावंतस्त्रयस्त्वाद्याःगुणादिर्निर्गुणक्रियः॥ १४ ॥सामान्य
परिहीनास्तुसर्वेजात्यादयोमताः॥पारिमांडल्यभिन्नानांकारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥

वृत्तिकिंतुगुणत्वादिकंतथा॥आकाशत्वादिकंतुनपदार्थविभाजकोपाधिः॥सामान्येति॥सामान्यानधिकरणत्वंसामान्यादीनामित्यर्थः॥पारिमांडिल्येति॥पारिमांडल्यंअणुपरिमाणंकारणत्वंतद्भिन्नानामित्यर्थः॥अणुपरिमाणंतुनकस्याधिकारणं॥तद्धित्स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारंभकंभवेत्॥तच्चनसंभवति॥परिमाणस्यस्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्॥महदारब्धस्यमहत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसंगात्॥एवंपरममहत्परिमाणंअतींद्रियसामान्यंविशेषाश्चबोध्याः॥मानसप्रत्यक्षेआत्ममहत्त्वस्यकारणत्वात्परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम्॥तस्यापिनकारणत्वमित्याचार्याणामाशयइत्यन्ये॥तन्न॥ज्ञानातिरिक्तंप्रतिअकारणतायाएवाचार्यैरुक्तत्वात्॥इदमपियोगिप्रत्यक्षे

ज्ञायमानसामान्यंनप्रत्यासत्तिः॥ज्ञायमानंलिंगंनानुमितिकरणमित्यभिप्रायेण॥ननुकारणत्वंकिमतआह॥अन्यथासिद्धिशून्यस्येति॥
तस्य॥कारणत्वस्य॥तत्रेति॥समवायिकारणेआसन्नंप्रत्यासन्नंजनकंद्वितीयंअसमवायिकारणमित्यर्थः॥अत्रयद्यपितुरीतंतुसंयोगेपटास
मवायिकारणत्वंस्यादेवंवेगादीनामपिअभिघाताद्यसमवायिकारणत्वंस्यात्॥एवंज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणंस्यात्तथापिपटाद्यस
मवायिकारणलक्षणेतुरीतंतुसंयोगादिभिन्नत्वंदेयम्॥तुरीतन्तुसंयोगस्तुतुरीपटसंयोगंप्रतिअसमवायिकारणंभवत्येव॥एवंवेगादिकंवेगस्यं
दाद्यसमवायिकारणंभवत्येवेति॥तत्तत्कार्यसमवायिकारणलक्षणेतत्तद्भिन्नत्वंदेयमेव॥आत्मविशेषगुणानांतुकुत्राप्यसमवायिकारणत्वंनास्तीति

अन्यथासिद्धिशून्यस्यनियतापूर्ववर्तिता॥कारणत्वंभवेत्तस्यत्रैविध्यंपरिकीर्तितं॥१६॥समवायिकारणत्वंज्ञेयमथा
प्यसमवायिहेतुत्वं॥एवंन्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तंनिमित्तहेतुत्वं॥१७॥यत्समवेतंकार्यंभवत्यवेहिसमवायिजनकं
तत्॥तत्रासन्नंजनकंद्वितीयमाभ्यांपरंतृतीयंस्यात्॥१८॥

ऽऽनत्तद्भिन्नंत्वंस्यासामान्यलक्षणेदेयमेव॥अत्रसमवायिकारणप्रत्या
सन्नत्वंद्विविधम्॥कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याकारणैकार्थप्रत्यासत्त्याच॥आद्यंयथा॥घटादिकंप्रतिकपालकसंयोगादिकम्॥तस्यहिकार्येणघटेनसह
एकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्तिरस्ति॥द्वितीयंयथा॥घटरूपंप्रतिकपालरूपसमवायिकारणम्॥तत्रघटरूपंप्रतिकारणंघटस्तेनसहकपालरूप
स्यैकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्तिरस्ति॥तथाचक्वचित्समवायसंबंधेनक्वचित्स्वसमवायिसमवायसंबंधेनेतिफलितोर्थः॥इत्थंचकार्यैकार्थका
रणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्याकारणंज्ञानादिभिन्नंसमवायिकारणमितीसामान्यतोलक्षणंपर्यवसन्नम्॥आभ्यांसमवायिकारणासमवायिका
रणाभ्यांपरंभिन्नंकारणंतृतीयंनिमित्तकारणमित्यर्थः॥ ॥७॥ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥७॥ ॥ ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेवकियतांपदार्थानांतदाह॥ येनसहेति ॥कार्यंप्रतिकारणस्यपूर्ववृत्तिता येनरूपेणगृह्यते तत्कार्यंप्रतितद्रूपमन्यथासि
द्धमित्यर्थः॥यथाघटादिकंप्रतिदंडत्वादिकं॥द्वितीयमन्यथासिद्धमाह॥ कारणमादायवायस्येति॥ यस्यस्वातंत्र्येणान्वयव्यतिरेकौनस्तः॥
किंतुकारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौगृह्येते॥तदन्यथासिद्धम॥ यथादण्डरूपम्॥ तृतीयमाह ॥ अन्यंप्रतीति॥अन्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृहीत्वैव
यस्ययत्कार्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृह्यतेतस्यतत्कार्यंप्रति अन्यथासिद्धत्वम॥यथाघटादिकंप्रतिआकाशस्य तस्यहिघटादिकंप्रतिआकाशत्वे
नैवकारणत्वंस्यात॥आकाशत्वं शब्दसमवायिकारणत्वम॥ एवं चतस्यशब्दप्रतिकारत्वंगृहीत्वैवघटादिकंप्रतिजनकत्वंग्राह्यम॥अत

येनसहपूर्वभावःकारणमादायवायस्य॥अन्यंप्रतिपूर्वभावेज्ञातेयत्पूर्व
भावविज्ञानं॥१९॥जनकंप्रतिपूर्ववर्तितामपरिज्ञायनयस्यगृह्यते॥ ॥

स्तदन्यथासिद्धम्॥शब्दाश्रयत्वेनकारणत्वेकान्यथासिद्धिरितिचेत्पञ्चमीतिगृहाण॥अथआकाशस्यशब्दंप्रतिजनकत्वेकिमवच्छेदकमिति
चेत्कवत्वादिकंविशेषपदार्थोवेति॥चतुर्थमन्यथासिद्धमाह॥जनकंप्रतिपूर्ववृत्तितेति॥यत्कार्यजनकंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृहीत्वैवयस्ययत्का ए॰
र्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वंगृह्यते॥तस्यतत्कार्यंप्रतिअन्यथासिद्धत्वम्॥यथाकुलालपितुर्घटंप्रति॥तस्यकुलालपितृत्वेनघटंप्रतिजनकत्वेअन्या ५
न्यथासिद्धिः॥कुलालत्वेनरूपेणजनकत्वेत्विष्टापत्तिः॥ कुलालमात्रस्यघटंप्रतिजनकत्वात्॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः॥ ॥

पंचममन्यथासिद्धमाह॥ अतिरिक्तमथापीति॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनएवकार्यसंभवे तद्भिन्नंअन्यथासिद्धमित्यर्थः॥ अतएवप्रत्यक्षेमहत्वं
कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम्॥ तत्रहिमहत्वमवश्यक्लृप्तंतेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम्॥ नचवैपरीत्येकिंविनिगमकमितिवाच्यम्॥ मह
त्वत्वजातेःकारणतावच्छेदकत्वेलाघवात्॥ रासभादिःस्यादिति॥ यद्यपितद्घटव्यक्तिंप्रतिरासभस्यनियतपूर्ववृत्तित्वमस्तितथापिघटजा
तीयंप्रतिसिद्धकारणभावैर्दंडादिभिरेव तद्घटव्यक्तेरपिसंभवेरासभोन्यथासिद्धइतिभावः॥ एतेष्विति॥ एतेषुपञ्चस्वन्यथासिद्धेषुपञ्चमोन्यथा
सिद्धआवश्यकस्तेनैवपरेषांचरितार्थत्वात्॥ तथाहि॥ दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिभिरेवकार्यसंभवेदण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम्॥ नचवैप

अतिरिक्तमथापियद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः॥२०॥ एतेपञ्चान्यथासिद्धादण्डत्वादिकमादिमम्॥ घटादौद
ण्डरूपादिद्वितीयमपिदर्शितम्॥२१॥ तृतीयंतुभवेद्व्योमकुलालजनकोपरः॥ पञ्चमोरासभादिःस्यादेतेष्वावश्यकस्त्व
सौ॥२२॥ समवायिकारणत्वंद्रव्यस्यैवेतिविज्ञेयम्॥ गुणकर्ममात्रवृत्तिज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वं॥२३॥ अन्यत्रनित्यद्रव्ये

रीत्येकिंविनिगमकमितिवाच्यम्॥ दण्डत्वस्यकारणत्वेदण्डघटितपरंपरयाःसंबंधत्वक ॥ भ्यआश्रितत्वमिहोच्यते॥ ॥ ॥
ल्पनेगौरवात्॥ एवमन्येषामप्यनेनचरितार्थत्वंसंभवति॥ समवायीति॥ स्पष्टम्॥ गुणकर्मेति॥ असमवायिकारणत्वंगुणकर्मभिन्नानांवैधर्म्यं
नतुगुणकर्मणोः॥ साधर्म्यमित्यत्रापितात्पर्यम्॥ अत्रवासमवायिकारणत्ववृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्वंतदर्थः॥ तेनज्ञानादीनामसमवायिकार
णत्वविरहेपिव्याप्तिः॥ अन्यत्रनित्यद्रव्येति॥ नित्यद्रव्याणिपरमाण्वाकाशादीनिविहायाश्रितत्वंसाधर्म्यमित्यर्थः॥ आश्रितत्वंसमवायादिसम्ब
न्धेनवृत्तित्वम्॥ विशेषणतयानित्यानामपिकालादौवृत्तेः॥ ॥ ॥ ॥ ॐनमःश्रीकृष्णायनमोनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ६॥

इदानींद्रव्यस्यैवविशिष्यसाधर्म्यंवक्तुमारभते॥ क्षित्यादीनामिति॥ क्षितिर्जलमिति॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसांपरत्वापरत्ववत्त्वंमूर्त्तत्ववत्त्वंक्रिया
वत्त्वंवेगवत्त्वंचसाधर्म्यम्॥नचयत्रघटादौपरत्वमपरत्वंवानोत्पन्नंतत्राव्याप्तिरितिवाच्यम्॥परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य
विवक्षितत्वात्॥मूर्त्तत्वंअपकृष्टपरिमाणवत्त्वम्॥तच्चैतेषामेव॥गगनादिपरिमाणस्यकुतोप्यपकृष्टत्वाभावात्॥पूर्ववत्कर्मवत्त्वंकर्मसमा
नाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्॥वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वंचवोध्यम्॥कालखात्मेति॥कालखात्मदिशाम्॥सर्वगतत्वम्॥सर्वमू
र्त्तसंयोगित्वम्॥परममहत्वम्॥परममहत्वत्वम् जातिविशेषः॥अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वंवा॥ क्षित्यादीति॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानांभूतत्व

क्षित्यादीनांनवानांतुद्रव्यत्वंगुणयोगिता॥२४॥क्षितिर्जलंतथातेजःपवनोमनएवच॥परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावे
गाश्रयाअमी॥२५॥कालखात्मदिशांसर्वगतत्वंपरमंमहत्॥क्षित्यादिपञ्चभूतानिचत्वारिस्पर्शवन्तिहि॥२६॥
द्रव्यारंभश्चतुर्षुस्यादथाकाशशरीरिणाम्॥ ॥ ९म् तच्चबहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम्॥अत्रग्राह्यत्वंलौकिकप्रत्यक्षस्व
रूपयोग्यत्वम्वोध्यम्॥तेनज्ञातोघटइतिप्रत्यक्षेज्ञानस्याप्युपनीत : भानविषयत्वातइतिआत्मनिनातिव्याप्तिः॥नवाप्रत्यक्षाविषयरूपादिम
तिपरमाण्वादावव्याप्तिः॥तस्यापिस्वरूपयोग्यत्वात्॥महत्वरूपकारणान्तरासन्निधानाच्च॥नप्रत्यक्षम्॥अथवाआत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम्॥:
चत्वारीति॥पृथिव्यप्तेजोवायूनांस्पर्शवत्त्वम्॥ द्रव्यारम्भइति ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुषुचतुर्षुद्रव्यारम्भकत्वम्॥नचद्व्यणुकानारंभकघटादावव्या
प्तिः॥द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥अथाकाशेति॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीहरिकृष्णायनमोनमः॥ ॥

आकाशात्मनां अव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वम्॥ आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः॥ यदा किंचिदवच्छेदेन श
ब्द उत्पद्यते तदा अन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात्॥ क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्॥ योग्यविभूविशेषगुणानां।
स्वोत्तरवर्तीविभूविशेषगुणनाश्यत्वात्॥ प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः॥ एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं हि आत्मनि शरीरावच्छेदेनोत्प
द्यते॥ तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात्॥ एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि॥ इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकवि
शेषगुणवत्त्वं च तदर्थः॥ पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोस्तीत्यव्याप्यवृत्तीत्युक्तम्॥ पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेष

॥ अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥ १७॥

गुणेत्युक्तम्॥ न च रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम्॥ चतुःक्षणवृ
त्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात्॥ अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति॥ क्षणचतुष्टयं तु न किमपि ज्ञानादिकं तिष्ठति॥ रूप
त्वादिकं तु क्षणचतुष्टयावस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तत इति तद्व्युदासः॥ ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम्
यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न देयम्॥ द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात्॥ परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे
द्वित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमाद्द्वित्वादीनामपि तथात्वात्तद्वारणाय विशेषेति॥ त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वाच्यम्॥ इच्छादिकमादाय आत्मनि लक्ष

सि॰मु॰ रूपद्रवत्वेति॥पृथिव्यप्तेजसांरूपवत्त्वंद्रवत्ववत्त्वंप्रत्यक्षविषयत्वंचेत्यर्थः॥नचचक्षुरादीनांभर्जनकपालस्थवह्नेरूपग्रहणाच्चरूपवत्वेकिंमान
८ मितिवाच्यम्॥तत्रापितेजस्त्वादिनारूपानुमानात्॥एवंवाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपिपृथिवीत्वादिनारूपानुमानंबोध्यम्॥नचघ
टादौहतसुवर्णादिभिन्नेतेजसिचंद्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमितिवाच्यम्॥द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षिततत्वात्॥घटजतुप्रभृ
तिसु[illegible]वर्णादौतेजसिचंद्रवत्वसत्त्वात्॥तत्रपृथिवीत्वादिसत्वात्तद्द्वायसर्वत्रलक्षणसमन्वयः॥नचप्रत्यक्षविषयत्वंपरमाण्वा
दावव्याप्तमतिव्याप्तंचरूपादावितिवाच्यम्॥चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥आत्मन्यतिव्याप्तिवार
रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनःप्रथमास्त्रयः॥गुरुणीद्वेरसवतीद्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः॥२९॥आत्मानोभूतवर्गाश्चविशेषगुणयोगि
नः॥यदुक्तंयस्यसाधर्म्यंवैधर्म्यमितरस्यतत्॥२९॥स्पर्शादयोऽष्टौवेगाख्यःसंस्कारोमरुतोगुणाः॥स्पर्शाद्यष्टौरूपवेगौद्रव
त्वंतेजसोगुणाः॥३०॥स्पर्शादयोऽष्टौवेगश्चद्रवत्वंचगुरुत्वकम्॥रूपंरसस्तथास्नेहोवारिण्येतेचतुर्दश॥३१॥स्नेहहीना
णायचाक्षुषेति॥गुरुणीति॥गुरुत्ववत्त्वंरसवत्त्वंचपृथिवीजलयोरित्यर्थः॥ ११ गंधयुताःक्षितावेतेचतुर्दश॥ ७ ॥
नचघ्राणेन्द्रियादीनांवाय्वानीतपार्थिवभागानांचरसादिमत्त्वेकिंमानमितिवाच्यम्॥तत्रापिपृथिवीत्वादिनातदनुमानात्॥ द्वयोरिति ॥ राम॰
पृथिवीतेजसोरित्यर्थः॥नचनैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वंघटादौवन्ह्यादौचाव्याप्तमिति बाच्यम्॥नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्या ८
प्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥ आत्मनइति ॥पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनांविशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः॥ यदुक्तमिति ॥ ॰:॰: ॥

ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् ॥ तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ॥ स्पर्शादय इति ॥ तेन संख्यादयः पञ्च खे आकाशे ॥ साधर्म्यं वैध
र्म्यं निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं निरूपयति ॥ तत्र क्षितिरित्यादिना ॥ गंधहेतुरिति ॥ गंधसमवायिकारणमित्यर्थः ॥ यद्यपि गंधवत्त्वमात्रं लक्ष
णमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् ॥ तथा हि ॥ पृथिवीत्वं गंन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया
सिध्यति ॥ अन्यथा गंधत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः ॥ न च पाषाणादौ गन्धाभावात् गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् ॥ तत्रापि गंधस
त्वात् ॥ अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते ॥ कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते ॥ भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणो
[illegible] बुध्यादिषट्कं संख्यादिपंचकं भावना तथा ॥ ३२ ॥ धर्माधर्मौ गुणा एते चात्मनः स्युश्चतुर्दश ॥ सङ्ख्यादिपञ्चकं कालदिशो
[illegible]नेच खे ॥ ३३ ॥ सङ्ख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोपि चेश्वरे ॥ परापरत्वे संख्यादिपञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥ वायोर्नव
[illegible] तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश ॥ दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेष्टौ मनसस्तथैव च ॥ ३५ ॥ तत्र
[illegible]तिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ॥ ॥ [illegible] पादानोपादेयत्वं सिध्यति ॥ यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयमि
ति व्याप्तेः ॥ दृष्टं चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये ॥ इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यपाषाणस्यापि पृथिवीत्वम् ॥ तथा च त
स्यापि गंधवत्त्वे बाधकाभावः ॥ नानारूपवतीति ॥ शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयरूपं पृथिव्यामेव वर्तते ॥ न तु जलादौ ॥ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वा
त् ॥ पृथिव्यां त्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् ॥ न च नानारूपं यत्र नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिः ॥ रूपद्वयवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्य
जातिमत्त्वस्य रूपनाशवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् ॥ ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीः

सि॰मु॰ वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्वात्॥ न्यायनये घटादावपि तत्सत्वाल्लक्षणसमन्वयः॥ षड्विध इति॥ मधुरकटुकषाया
८ दिभेदेन यः षड्विधो रसः स पृथिव्यामेव वर्त्तते॥ जले तु मधुर एव रसः॥ अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थो बोद्धव्यः॥
द्विविध इति॥ वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणम्॥ अधिकस्य व्यर्थत्वात् द्वैविध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम्॥ स्पर्श इति॥ त
स्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि वर्त्तते॥ अत उक्तं पाकज इति॥ इयञ्च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थमेतदुक्तम्॥
पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणं अधिकस्य वैयर्थ्यात्॥ यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व
मर्थो बोध्यः॥ नित्येति॥ सा पृथिवी नित्या अनित्या चेत्यर्थः॥ अणुलक्षणा परमाणुलक्षणा पृथिवी नित्या॥ तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणु

षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः॥३६॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः॥ नित्यानित्या च सा द्वेधा नि
त्या स्यादणुलक्षणा॥३७॥ अनित्या तु तदन्या स्या[त्] सैवावयवयोगिनी॥ ॥ ॥ ॥

॥\\कादिः सर्वाप्यनित्येत्यर्थः॥ सैव ॥ ई
अनित्या पृथिवी एव अवयववतीत्यर्थः॥ ननु अवयविनि किं मानम्॥ परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः॥ न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्य
क्षं न स्यात् इति वाच्यम्॥ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात्॥ यथा एकस्य केशस्य दूरे अप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्य एम॰
क्षत्वम्॥ न च एकः स्थूलो घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्॥ एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः॥ मैवम्॥ परमाणोरतीन्द्रियत्वे न तत्स ८
मूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात्॥ दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः॥ सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्॥ न च तदानीं दृश्यस्य परमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात्।
प्रत्यक्षत्वेऽपि अविरोध इति वाच्यम्॥ अदृश्यस्य दृश्यानुत्पादकत्वात्॥ अन्यथा चक्षुरूष्मादिसंततौ कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात्॥ ॥

न चास्ति तत्र तैलादौ कथं महद्दहनं न संततेर्ह्रस्वदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम्॥ तत्र तदन्तःपातिभिर्ह्रस्वदहनावयवैः ह्रस्वदहनोत्पत्तेरभ्युपगमात्॥ न चाह्रस्वेन द्व्यणुकेन कथं त्र्यसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यम्॥ यतो न वयं ह्रस्वत्वमहत्त्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे॥ परं तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात्तु ह्रस्वत्वं तदभावे चाह्रस्वत्वम्॥ तस्मात्त्र्यसरेणोर्महत्त्वात्॥ प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेः तदभावात्॥ न हि त्वन्मतेऽपि द्वंद्वं सम्भवति॥ परमाण्वोर्महत्त्वाभावात्॥ इत्थं चावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम्॥ तेषां चावयवधारायाः अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः॥ अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः॥ यत्र विश्रामस्तस्यानित्यत्वे असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्तस्य नि

॥ःः॥ सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा॥ २०॥ योनिजादिभवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम्॥

त्यत्वम्॥ परममहत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिव अणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचित् विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः॥ न च त्र्यसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यम्॥ त्र्यसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात्॥ घटवत् इत्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्र्यसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारंभकत्वादित्यर्थः॥ कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धिः॥ न चेदमप्रयोजकम्॥ अपकृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्॥ न चैवं क्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्ध्येदिति वाच्यम्॥ अनवस्याभयेन तदसिद्धेरिति॥ सेति॥ सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः॥ तत्र देहमुदाहरति॥ योनिजादीति॥ योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः॥ योनिजमपि जरायुजमण्डजं चेत्यर्थः॥ जरायुजं मानुषादीनाम्॥ ॥

स॰मु॰ अण्डजं सर्पादीनाम्॥ अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम्॥ स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः॥ उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः॥ नारकीणां शरीरमप्ययोनिजम्॥
९ न च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम्॥ गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्॥ न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादि
ति वाच्यम्॥ तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गात्॥ न च तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वादिकमिति वाच्यम्॥ क्लेदादी
नां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्॥ गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः॥ एतेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्य
म्॥ शरीरत्वं न जातिः॥ पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्॥ किन्तु चेष्टाश्रयत्वम्॥ वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः॥ न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं
मानमिति वाच्यम्॥ आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात्॥ तत्रैव किं मानमिति चेत्॥ भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात्॥ यदि
हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदा अन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम्॥ न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्॥ तादृशे
प्रमाणाभावात्॥ अथवा चेष्टावदन्त्यावयविमात्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्॥ अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजा
तिमत्त्वं वा॥ मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः॥ न च नृसिंहशरीरे कथमेतल्लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्ति
वृत्तितया जातित्वाभावात्॥ जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम्॥ कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वे
नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्॥ इन्द्रियमिति॥ घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः॥ पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम्॥ घ्राणेन्द्रियं पार्थिवम् र॰मा॰
रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्॥ कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिवत्॥ न च दृष्टान्ते रूपाद्यव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् ९
परकीयरूपाव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात्॥ न च नवशरावगन्धाभिव्यञ्जकजलेनानैकान्त्यमिति वाच्यम्॥ तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात्॥ यद्वा।

रकीयेतिनदेयम्॥ वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात्॥ नच घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धव्यञ्जकत्वात्तद्व्यभिचार इति वाच्यम्॥ द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात्॥ विषय इति॥ उपभोगसाधनं विषयः॥ सर्वमेव हि कार्यजातं अदृष्टाधीनम्॥ यच्च कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येव॥ नहि वीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति॥ तेन द्व्यणुकादिकं ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति॥ शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः॥ जलं निरूपयति॥ वर्णेति॥ स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वं जातिः सिद्ध्यति॥ यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्ति तया न कार्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम्॥ अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात्॥ तत्र जन्यस्नेहाभावात्॥ तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमादिति चेन्न॥ जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजलत्वजा

विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥ ३९॥ वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ॥ ॥ ॥ ॥

तेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः॥ शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति॥ ननु शुक्लरूपवत्वं लक्षणम्॥ अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्ति शुक्लरूपवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्॥ अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः॥ रसस्पर्शाविति॥ जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः॥ तिक्तवद्वृत्ति मधुरवद्वृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः॥ ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः॥ कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न॥ नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासम्भवात्॥ कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्तु आश्रयोपाधिकी भ्रान्तैव॥ अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धेः

सि॰मु॰ अथजलेमाधुर्येकिंमानम्॥नहितत्रप्रत्यक्षेणकोपिरसस्तत्रानुभूयते॥नचनारिकेलजलादौमाधुर्यमुपलभ्यतइतिवाच्यम्॥तस्याश्रयोपाधि
१० कत्वात्॥अन्यथाजम्बीररसादौआम्लत्वाद्युपलब्धेरम्लत्वादिकमपिस्यादितिवाच्यम्॥हरीतक्यादिभक्षणस्यजलरसव्यञ्जकत्वात्॥
नचहरीतक्यामेवजलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरितिवाच्यम्॥कल्पनागौरवात्॥पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्चजलेनाम्ला
दिकम्॥जम्बीररसादौत्वाश्रयोपाधिकीतथाप्रतीतिः॥एवंजन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकंजलत्वंजन्यजलत्वंवाबोध्यम्॥घृष्टचन्दना
दौशैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तरवर्तिशीततरसलिलस्य॥तेजःसंयोगाज्जलेउष्णत्वप्रतीतिरौपाधिकीस्फुटैव॥तत्रपाकासम्भवात्॥स्नेहइ
ति॥घृतादावपितदन्तर्वर्तिजलस्यैवस्नेहः॥जलस्यैवस्नेहसमवायिकारणत्वात्॥तेनजलएवस्नेहइतिमन्तव्यम्॥द्रवत्वमिति॥सांसिद्धिक

स्नेहस्तत्रद्रवत्वन्तुसांसिद्धिकमुदाहृतं॥४०॥नित्यतादिप्रथमवत्किन्तुदेहमयोनिजम्॥इन्द्रियंरसनंसिन्धुहिमादिर्वि

द्रवत्वत्वंजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः॥तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपितदेवेतिभावः॥ ७ ॥ ॥ ॥ षयोमतः॥४१॥
तैलादावपिजलस्यैवद्रवत्वम्॥स्नेहप्रकर्षेणदहनानुकूल्यमितिवक्ष्यति॥नित्यतादिप्रथमवत्॥पृथिव्याइवेत्यर्थः॥तथाहि॥जलंद्विवि
धम्॥नित्यमनित्यञ्च॥परमाणुरूपंनित्यम्॥तदन्यदनित्यम्॥अवयवसमवेतम्॥अनित्यमपित्रिविधम्॥शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥
पृथिवीतोयोविशेषमाह॥किन्तुदेहमयोनिजम्॥अयोनिजमेवेत्यर्थः॥जलीयंशरीरमयोनिजंवरुणलोकेप्रसिद्धम्॥इन्द्रियंरसनमिति॰ राम॰
रसनेन्द्रियंजलीयमित्यर्थः॥तथाहि॥रसनंजलीयंगन्धाद्यव्यञ्जकत्वेसतिरसव्यञ्जकत्वात्॥सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्॥रसनसन्नि १०
कर्षेव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वंदेयम्॥विषयंदर्शयति॥सिन्धुहिमाद्रिरिति॥सिन्धुःसमुद्रः॥हिमंतुषारः॥आदिपदात्सरि—

न्नासारकरकादिः सर्वोप्यपोग्राह्य॥ नच हिमकरकयोः कठिणत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम्॥ ऊष्मणा विलीनयोस्तयोर्जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्॥ यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः॥ जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः॥ अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात्॥ करकायां काठिण्यप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात्॥ तेजो निरूपयति॥ स्पर्शउष्णइत्यादिना॥ उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः॥ द्रव्यत्वजन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः॥ तस्य परमाणुवृत्तित्वन्तु जलत्वस्येवानुसन्धेयम्॥ नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यम्॥ तत्राप्युष्णस्पर्शसत्त्वात्॥ किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवात्तदग्रहः॥ एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वात्तदग्रहः॥ रूपमित्यादि॥ वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपे

स्पर्शउष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लं भास्वरं॥ नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत्॥ ४२॥ ॥४२॥

णाभिभवाच्छुक्लरूपाग्रहः॥ ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न॥ अन्यदीयरूपेणापि धर्मिणोपि ग्रहसंभवात्॥ शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना॥ वह्नेस्तु शुक्लं रूपं नाभिभूतम्॥ किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये॥ नैमित्तिकमिति॥ सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात्॥ नच नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं लक्षणं दहनादावव्याप्तम्॥ घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यम्॥ पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ पूर्ववदिति॥ जलस्येवेत्यर्थः॥ तथाहि॥ तेजो द्विविधम्॥ नित्यमनित्यञ्च॥ परमाणुरूपं नित्यम्॥ तदन्यदनित्यमवयवि च॥ तच्च त्रेधा॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥ शरीरमयोनिजमेवेति॥ ॥ ॐ नमः प्रीवाय ॥ ॥ :०: ॥

तच्च सूर्यालोकादौ प्रसिद्धम्॥ अत्र यो विशेषस्तमाह॥ इन्द्रियमिति॥ चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वा
त्॥ प्रदीपवत्॥ प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति॥ मण्यादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति॰
अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयेति न देयम्॥ चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम्॥ विषयं दर्शयति वह्नीति॥
ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न॥ सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात्॥ यन्नैवं तन्नैव
म्॥ यथा पृथिवी॥ तथा प्रयोजकम्॥ पृथिवीद्रवत्वस्य जलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात्॥ ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदा
नीं दृतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न॥ जलमध्यस्थमषीवत्तस्य द्रवत्वात्॥ अपरं तु पीतिमाश्रयस्य अत्यन्तानलसंयोगे पि रूपापरावृ

इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः॥४३॥ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शा
दिलिंगकः॥ ॥

त्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रवत्वं कल्प्यते॥ तथाहि॥ अग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाश्रयः॥ विजातीयरूप
प्रतिबंधकद्रवद्रव्यसंयुक्तः॥ अत्यन्तानलसंयोगेपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात्॥ जलमध्यस्थपीतपटवत्॥ तस्य पृथिवीज
लभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्॥ वायुं निरूपयति॥ अपाकज इति॥ अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति॥ अपाकजस्प
र्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत इति॥ एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो दर्शितः॥ तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः॥ एष वा
युः स्पर्शादिलिङ्गकः॥ वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते॥ विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पनेन वायोरनु

यथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते॥ पूर्ववदिति॥ वायुर्द्विविधः नित्योऽनित्यश्च॥ परमाणुरूपो नित्यः॥ तदन्योऽनित्यः॥ समवेतश्च॥ सोपि त्रिवि
धः॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥ तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम्॥ परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टंभकत्वादुपभो
गक्षमत्वम्॥ जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति॥ अत्र यो विशेषस्तमाह॥ देहव्यापीति॥ शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्॥
तच्च वायवीयम्॥ रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्॥ अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यंजनपवनवत्॥ विषयं दर्शयति॥ प्रा
णादिस्त्विति॥ यद्यपि अनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्विधोप्राणादिरित्युक्तमाकरे तथाप्यत्र संक्षेपात्त्रैविध्यमुक्तम्॥ प्राणस्त्वेक एव हृदा
दिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभत इति॥ आकाशं लक्षयति॥ आकाशस्येति॥ आकाशकालदिशामेकै

पूर्ववन्नित्यताप्युक्तं देहव्यापित्वगिन्द्रियम्॥ ४४॥ प्राणादिस्तु महावायुपर्यंतो विषयो मतः॥ आकाशस्य तु विज्ञेयः

कव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः॥ किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं वैशेषिकदृतिकथनन्तु ॥ शब्दो वैशेषिको गुणः ४५

विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय॥ एतेन प्रमाणमपि दर्शितम्॥ तथा हि॥ शब्दो गुणः॥ चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्॥ स्पर्शवत्
शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वसिद्धेः॥ शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः॥ अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वा
भावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्॥ सुखवत्॥ पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्॥ पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकार
णगुणपूर्वकेति॥ जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति॥ न दिक्कालमनोगुणः॥ विशेषगुणत्वात्॥ रूपवत्॥ नात्मविशेषगु

सि॰मु॰ शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यति ॥ न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् ॥ अथा
१२ वद्द्रव्यभावित्वेन वायौ विशेषगुणत्वाभावात् ॥ तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावात् ॥ इन्द्रियं दर्शयति ॥ इन्द्रियमिति ॥ नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं
श्रोत्रं पुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादत आह ॥ एकः सन्नपीति ॥ आकाशः एकः सन्नप्युपाधेः कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भव
तीत्यर्थः ॥ कालं निरूपयति ॥ जन्यानामिति ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह ॥ जगतामाश्रय इति ॥ तथा हि ॥ इदानीं घट इति प्रतीतिः ॥ सूर्यपरिस्प
न्दादिकं यदा विषयीकरोति ॥ तदा सूर्यपरिस्पंदादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः ॥ स च संयोगादिर्न संभवतीति काल एव संबन्धघटकः क
ल्प्यते ॥ इत्थं च तदाश्रयत्वमेव सम्यक् ॥ प्रमाणान्तरं वदति ॥ परापरत्वेति ॥ परमपरत्वादिबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव ॥ परापरत्वयोर

इन्द्रियं च भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ॥ जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४६ ॥ परापरत्वधी
हेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥ दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४७ ॥ ॥ ः०ः ॥ ॥ ४७ ॥

समवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः ॥ नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आ
ह ॥ क्षणादिरिति ॥ कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषय इत्यर्थः ॥ उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म ॥ पूर्वसंयोगा
वच्छिन्नविभागो वा ॥ पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा ॥ उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा ॥ न च उत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यव एम॰
हारो न स्यादिति वाच्यम् ॥ कर्मान्तरसत्त्वात् ॥ महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा अनायत्या ध्वंसेनैवोपपादनीयेति ॥ दिनादिव्यवहार १२
स्तु तत्क्षणकूटैरिति ॥ दिशं निरूपयति ॥ दूरान्तिकेति ॥ दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकपरत्वमपरत्वं च बोध्यम् ॥ ॥ ः०ः ॥ ५ ॥ ७ ॥

तहुहेरसाधारणंनिमित्तंदिगेव॥देशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक्सिध्यतीतिभावः॥ननुएकैवदिग्यदितदाप्रा
च्यादिव्यवहारःकथमुत्पद्यतामित्यतआह॥उपाधीति॥यदायत्पुरुषस्यउदयगिरिसन्निहितादिक्तदातत्पुरुषस्यसाप्राची॥उदयगिरि
व्यवहितादिक्प्रतीची॥एवंतत्पुरुषस्यसुमेरुसन्निहितादिगुदीची॥तद्व्यवहितात्ववाची॥सर्वेषामेववर्षाणांमेरुरुत्तरतस्थितइतिनियमात्
॥आत्मानंनिरूपयति॥आत्मेति॥आत्मत्वंजातिःसुखदुःखसमवायिकारणतावच्छेदकतयासिद्ध्यति॥ईश्वरेपिसाजातिरस्तिअदृष्टरूपका
रणाभावान्नसुखदुःखाद्युत्पत्तिः॥नित्यस्यस्वरूपयोग्यत्वस्यफलावश्यंभावइतिनियमस्याप्रयोजकत्वात्॥परेतु॥ईश्वरेसाजातिर्नास्त्येव॥
मानाभावात्॥नचदशमद्रव्यत्वापत्तिः॥ज्ञानवत्वेनविभजनादित्याहुः॥इन्द्रियादिति॥अधिष्ठातइन्द्रियाणांशरीरस्यचपरम्परयाचैतन्य

उपाधिभेदादेकापिप्राच्यादिव्यपदेशभाक्॥आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाताकरणंहिसकर्तृकं॥४७॥शरीरस्यनचैत
ऽऽन्यंमृतेषुव्यभिचारतः॥ ॥

सम्पादकः॥यद्यप्यात्मनिअहंजानेअहंसुखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येवतथापिविप्रतिपन्नंप्र
त्तिप्रथमतएवशरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचरइतिप्रतिपादयितुंनशंक्यतइतिअतःप्रमाणांतरंदर्शयति॥करणंहीति॥वास्यादीनांछिदाकर
णानांकर्तारमन्तरेणफलानुपधानंदृष्टम्॥एवंचक्षुरादीनांज्ञानकरणानामपिफलोपधानंकर्तारमन्तरेणनोपपद्यतइत्यतिरिक्तःकर्ताक
ल्प्यते॥ननुशरीरस्यैवकर्तृत्वमस्त्वतआह॥शरीरस्येति॥ननुचैतन्यंज्ञानादिकमेव॥मुक्तात्मनांत्वन्मतेइवमृतशरीराणांतदभावेपिकाक्षतिः
॥प्राणाभावेनज्ञानाभावस्यसिद्धेरितिचेन्न॥शरीरस्यचैतन्येबाल्येविलोकितस्यस्थविरेस्मरणंनस्यात्॥शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पा

सि॰मु॰ नचपूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेणद्वितीयशरीरेसंस्कारउत्पद्यतइतिवाच्यम्॥अनन्तसंस्कारकल्पनेगौरवात्॥एवंशरीरस्यचैतन्येबालकस्यस्त
१३ नपानादौप्रवृत्तिर्नस्यात्॥इष्टसाधनताज्ञानस्यतद्धेतुत्वात्॥तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात्॥मन्मतेतुजन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्व
स्यतदानींस्मरणादेवप्रवृत्तिः॥नचजन्मान्तरानुभूतमन्यदपिस्मर्यतामितिवाच्यम्॥उद्बोधकाभावात्॥अत्रतुजीवनादृष्टमेवोद्बो
धकंकल्प्यते॥इत्थंचसंसारस्यानादितयाआत्मनोप्यनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्यनाशासम्भवान्नित्यत्वंसम्भवतीतिबोध्यम्॥ननुच
क्षुरादीनांज्ञानादौकरणत्वंकर्तृत्वंवास्तु॥विरोधेसाधकाभावादतआह॥तथात्वमिति॥तथात्वंचैतन्यमित्यर्थः॥उपघातेनाशेसति
अर्थाच्चक्षुरादीनामेव॥कथमिति॥पूर्वंचक्षुषासाक्षात्कृतानांचक्षुरभावेस्मरणंनस्यात्॥अनुभवितुरभावात्॥अन्यानुभूतस्यान्येनस्मर

तथात्वमिन्द्रियाणांचेदुपघातेकथंस्मृतिः॥४८॥मनोपिनतथाज्ञानाद्यनध्यक्षंतदाभवेत्॥ ॥ ९

णासंभवात्॥अनुभवस्मरणयोःसामानाधिकरण्येनकार्यकारणभावादितिभावः॥ननुचक्षुरादीनांचैतन्यंमास्तु॥मनसस्तुनित्यस्यचैतन्यंस्या
दतआह॥मनोपीति॥नतथानचेतनं॥ज्ञानादीति॥मनसोणुत्वात्प्रत्यक्षेमहत्त्वस्यहेतुत्वात्मनसिज्ञानसुखादिसत्त्वेतत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः॥य
थाचमनसोणुत्वंतथाग्रेवक्ष्यते॥नन्वस्तुविज्ञानमेवात्मा॥तस्यस्वतःप्रकाशत्वाच्चेतनत्वम्॥ज्ञानसुखादिकंतस्यैवाकारविशेषः॥तस्यापिभावत्वादेव राम॰
क्षणिकत्वम्॥पूर्वविज्ञानस्योत्तरविज्ञानेहेतुत्वात्॥सुषुप्तावपिआलयविज्ञानधारानिराबाधैव॥मृगमदवासनावसितईवपूर्वपूर्वविज्ञान॥
जनितसंस्काराणांउत्तरोत्तरविज्ञानेसंक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः॥स्मरणादेरितिचेन्न॥तस्यजगद्विषयत्वेसार्वज्ञ्यतापत्तिः॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ १३

यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनिगमकाभावः॥ सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गश्च॥ तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न॥ तस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमा
णाभावात्॥ अन्यथा घटादीनामपि विज्ञानत्वापत्तिः॥ न चेष्टापत्तिः॥ विज्ञानव्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादिति वाच्यम्॥ घटादेरनुभूयमानस्या
पलपितुमशक्यत्वात्॥ आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेन्न॥ किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात् तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन नातिरि
च्यते चेत् तर्हि समूहालम्बने नीलाकारेऽपि पीताकारः स्यात्॥ स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्॥ अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न॥
नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात्॥ इतरथा विरोधात् अवधारणस्यैव दुरुपपन्नत्वात्॥ न वा वासनासंक्रमः सम्भवति॥ मातृपुत्र
योरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात्॥ न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम्॥ वासनायाः संक्रमासंभवात्॥ उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चे
न्न॥ तदुत्पादकाभावात्॥ चित्तमेवोत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः॥ क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् क
ल्पनागौरवाच्च॥ एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तम्॥ गौरवात्॥ अतिशये मानाभावाच्च॥ बीजादावपि सहकारिसमवधानासमव
धानाभ्यामेवोपपत्तेः॥ कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात्॥ अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा॥ अविनाशी वा अरे अयमात्मा सत्यं
ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चेति चेन्न॥ तस्य सविषयत्वे तत्सम्भवस्य दर्शितत्वात्॥ निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्॥ सविषयस्याप्यन
नुभवात्॥ अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम्॥ सत्यं ज्ञानमानन्दमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते॥ ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वाभ्यां
जीवानां परस्परभेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः॥ अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः॥ योऽपीश्वराभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रति
पादयन् स्तौति॥ अभेदभावनयैव ज्ञातव्यमिति वदति॥ अत एव सर्व एवात्मानः समर्पिता इति श्रूयते॥ मोक्षदप्रणामज्ञाननिष्ठाभेदे

सि॰मु॰ जायतइत्यपिन॥भेदस्यनित्यत्वेननाशायोगात्॥भेदनाशेपिव्यक्तिद्वयंस्यास्येव॥नचद्वित्वमपिनश्यतीतिवाच्यम्॥तवनिर्धर्मकेब्रह्मणि
१४ सत्यत्वाभावेपिसत्यस्वरूपंतदितिवद्वित्वाभावेपिद्वयात्मकोनावितिसुवचत्वात्॥मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्रसत्यत्वमितिचे
त्॥एकत्वाभावोव्यक्तिद्वयात्मकोद्वित्वमप्युच्यताम्॥प्रत्येकमेकत्वेपिपृथिवीजलयोर्नगन्धइतिवदुभयंनैकमित्यस्यसर्वजनसिद्धत्वा
त्॥योपितदानीमभेदप्रतिपादकआगमःसोपिनिर्दुःखत्वादिनासाम्यंप्रतिपादयति॥सम्पादाधिक्येपुरोहितोयंराजासंवृत्तइतिवत्॥
अतएवनिरञ्जनःपरमंसाम्यमुपैतीतिश्रूयते॥ईश्वरोपिनज्ञानसुखात्मा॥किन्तुज्ञानाद्याश्रयः॥नित्यंज्ञानमानन्दंब्रह्मेत्यादौविज्ञानपदे
नज्ञानाद्याश्रयएवोक्तः॥यःसर्वज्ञइत्याद्यनुरोधात्॥आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः॥आनन्दोपिदुःखाभावेउपचर्यते॥भारोद्व
पगमेसुखीसंवृत्तोहमितिवत्॥अन्यथातस्मिन्नानन्दोनत्वसावानन्दः॥असुखमितिश्रुतेः॥नविद्यतेसुखंयस्येतिकुतोनार्थइतिचेन्नम्॥
क्लिष्टकल्पनापत्तेः॥प्रकरणविरोधाच्च॥आनन्दमित्यत्रमत्वर्थीयप्रत्ययविरोधाच्चेतिसंक्षेपः॥एतेनप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषःपुष्करपलाशवन्नि
र्लेपः॥किन्तुचेतनः॥कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशेसतिकार्यरूपतयानाशेनस्यादित्यकारणम्॥तस्यबुद्धिगतचैतन्याभिमानान्य
थानुपपत्त्यातत्कल्पनम्॥बुद्धिश्चप्रकृतेःपरिणामः॥सैवमहत्तत्त्वमन्तःकरणमित्युच्यते॥तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यांपुरुषस्यसंसारापवर्गौ॥
तस्याएवेन्द्रियप्रणालिकयापरिणतिर्ज्ञानरूपाघटादिनासम्बन्धः॥पुरुषेकर्तृत्वाभिमानोबुद्धौचैतन्याभिमानश्चभेदाग्रहात्॥ममेदं राम॰
कर्तव्यमितिमदंशःपुरुषोपरागः॥बुद्धेःस्वच्छतयाचेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विकः॥दर्पणस्येवमुखोपरागः॥इदमितिविषयोपरागः॥ १४
इन्द्रियप्रणालिकयापरिणतिभेदस्तात्त्विकः॥निश्वासाभिहतदर्पणस्येवमलिनिमा ॥ ॥ओंनमोभगवतेवासुदेवाय॰ ॥

कर्त्तव्यमितिव्यापारावेशः तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामे न ज्ञानेन पुरुषस्य तात्त्विकः सम्बन्धः ॥ दर्पणमलिनिम्बवमुखस्योपलब्धिरुच्यते ॥ ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न धर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव ॥ कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ॥ न च बुद्धिश्चेतनापरिणामित्वादिति मतमपास्तम् ॥ कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः ॥ तद्भिन्नेमानाभावात् ॥ चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः ॥ ईचैतन्यांशेऽभ्रम इति चेत्कृत्यंशेऽपि किं नेष्यते ॥ अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावो अनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः ॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् ॥ बुद्धेरचैतन्यम् ॥ कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न ॥ असिद्धेः ॥ कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् ॥ वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् ॥ अनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वम् ॥ तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन ॥ न च प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढा

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ५० ॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगस्येव सारथिः ॥ ४९ ॥

त्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ॥ प्रकृतेः अदृष्टस्य गुणैः अदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहं अहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् ॥ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः इत्यादिवदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमर्थमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः ॥ धर्माधर्माश्रय इति ॥ आत्मेत्यनुषज्यते ॥ शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणो देहान्तरभोगानुपपत्तेः ॥ विशेषगुणयोगत इति ॥ योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्बन्धेन आत्मनः प्रत्यक्षं भवति ॥ न त्वन्यथा ॥ अहं जाने अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥ प्रवृत्तीति ॥ आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमीयते ॥ प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ॥ ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वाच्चेष्टायाः प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः ॥ अदृष्टांतमा

सि॰मु॰ तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः॥ अहंकारस्येति॥ अहंकारो ऽहमिति प्रत्ययस्तस्याश्र
१५ यो विषय आत्मा न शरीरादिरिति॥ मन इति॥ मनो भिन्नेन्द्रियप्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः॥ रूपाद्यभावेन इन्द्रियान्तरायोग्य
त्वात्॥ विभुरिति॥ विभुत्वं परममहत्त्वम्॥ तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम्॥ बुद्ध्यादीति॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वोक्ता वेदि
तव्याः॥ अत्रैव प्रसंगात्कतिपयं बुद्धेः प्रपंचं दर्शयति॥ बुद्धिस्त्विति॥ द्वैविध्यं व्युत्पादयति॥ अनुभूतिरिति॥ अनुभूतिश्चतुर्विधेति॥ एतासां चतस्रणां
करणानि चत्वारि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि॥ प्रत्यक्षमिति॥ तत्र इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्॥ यद्य

अहंकारस्याश्रयोयं मनोमात्रस्य गोचरः॥ ५१॥ विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता॥ अनुभूतिः स्मृतिश्च

स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा॥ ५२ ॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशाब्दजे॥ ॥ ॐ नमः शिवायेति॰ ॥ ॥

पि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं भवति॥ तथापि इन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम्॥ ईश्वरप्रत्यक्षं
तु न लक्ष्यम्॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यजन्यज्ञानाव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात्॥ अथवा ज्ञानाक
रणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्॥ इदं लक्षणं ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणम्॥ अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणे
अनुभवस्य करणत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः॥ परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः॥ यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्ववि राम॰
षयकं ज्ञानमनुमितिः॥ न च कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिः॥ तादृशज्ञानवृत्ति अनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ १५
अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः॥ एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः॥ पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः॥ ७ ॥ ५

वस्तुतोयत्किंचिद्वनुमितिः॥व्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षत्ववृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम्॥एवंयत्किंचित्प्रत्यक्षादिकंमादायतद्व्यक्तिवृत्ति अनुमित्यनुवृत्तिःजातिमत्त्वंप्रत्यक्षत्वादिकंवाच्यमिति॥ घ्राणजादीति॥घ्राणजंरासनंचाक्षुषंस्पार्शनंश्रौत्रंमानसमितिषड्विधंप्रत्यक्षम् नचेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनात्न्यूनत्वम्॥जन्यप्रत्यक्षस्यैवनिरूपणीयत्वात्॥उक्तसूत्रानुसारात्॥घ्राणस्यगोचरइति॥घ्राणग्राह्यइत्यर्थः॥ः गन्धत्वादिरिति॥आदिपदात्सुरभित्वासुरभित्वादिपरिग्रहः॥गन्धस्यप्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपिप्रत्यक्षा॥गन्धाश्रयग्रहणेतुघ्राणस्या

घ्राणजादिप्रभेदेनप्रत्यक्षंषड्विधंमतम्॥५३॥घ्राणस्यगोचरोगन्धोगन्धत्वादिरपिस्मृतः॥तथारसोरसज्ञायास्तथाशब्दोपि
चश्रुतेः॥५४॥उद्भूतरूपंनयनस्यगोचरोद्रव्याणितद्वन्तिपृथक्त्वसंख्ये॥विभागसंयोगपरापरत्वेस्नेहवत्त्वंपरिमाणयुक्तम्॥५५
क्रियाजातियोग्यवृत्तिःसमवायश्चतादृशः॥गृण्हातिचक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥५६॥उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यंगोचरःसो
॥पित्वचः॥ ः॥

सामर्थ्यमितिबोध्यम्॥तथारसइति॥रसत्वादिसहितइत्यर्थः॥तथाशब्दत्वादिसहितः॥गन्धोरसश्चोद्भूतोबोध्यः॥उद्भूतरूपमिति॥ग्रीष्मोष्मादेरनुद्भू तरूपमितिनतत्प्रत्यक्षम्॥तद्वन्तिउद्भूतरूपवन्ति॥योग्येति॥पृथक्त्वादिकमपियोग्यव्यक्तिवृत्तिबोध्यम्॥तादृशंयोग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः॥चक्षुर्योग्यत्वमेवकथंतदाह॥गृण्हातीति॥आलोकसंयोगोद्भूतरूपञ्चचाक्षुषप्रत्यक्षेकारणम्॥तत्रद्रव्यचाक्षुषंप्रतितयोः॥स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेनका रणत्वम्॥द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायेन॥द्रव्यसमवेतसमवेतरूपत्वादेःप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेनेति॥उद्भूतस्य

मुक्ता॰

सि॰मु॰ जात्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वात्॥ महत्त्वं षड्विधमिति॥ द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबंधेन कारणम्॥ द्रव्यसमवेतानां गुणकर्म
१७ सामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन॥ द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन
॥ इन्द्रियमिति॥ अत्रापि षड्विध इत्यनुषज्यते॥ इन्द्रियत्वं तु न जातिः॥ पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्॥ किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति।
ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्॥ आत्मादिवारणाय सत्यंतम्॥ उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रेऽपि सत्त्वाच्छब्देतरेति॥ विशेषगुणस्य रूपादे
श्चक्षुरादावपि सत्त्वादुद्भूतेति॥ उद्भूतत्वं न जातिः॥ शुक्लत्वादिना सङ्करात्॥ न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्॥ उद्भूतरूपत्वादि
ना चाक्षुषादौ हेतुत्वानुपपत्तेः॥ किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभावकूटश्चोद्भूतत्वम्॥ तच्च संयोगादावप्यस्ति तथा च शब्देतरोद्भूत

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्॥ ५८॥ विषयेन्द्रियसंबंधो व्यापारः सोऽपि षड्विधः॥ ॥ ५९॥

गुणसंयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति॥ कालादिवारणाय विशेष्यदलम्॥ इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनक
त्वादिन्द्रियावयववारणाय कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदम्॥ ज्ञान
कारणमित्यपि तद्वारणाय॥ करणमिति॥ असाधारणं कारणं करणम्॥ असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम्॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापार इति॥ व्यापा राम॰
रः सन्निकर्षः॥ षड्विधं सन्निकर्षमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति॥ द्रव्यग्रहस्तु संयोगादिति॥ द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम्॥ द्रव्यसमवेतप्रत्यक्ष १७
मिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम्॥ एवमग्रेऽपि॥ वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्॥ द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुः॥

संयुक्तसमवायः कारणम्॥ द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्॥ एवमन्यत्रापिविशिष्यैवकार्यकारणभावः
॥ परन्तुपृथिवीपरमाणुनीलेनीलत्वंपृथिवीपरमाणौपृथिवीत्वंचचक्षुषाकथंनगृह्यतेतत्रपरम्परयोद्भूतरूपसम्बन्धस्यमहत्त्वसम्बन्धस्यचस
त्वात्॥ तथाहि॥ नीलत्वंजातिरेकैवपरमाणुनीलेघटनीलेचवर्तते॥ तथाचमहत्त्वसम्बन्धोघटनीलमादायवर्त्ततेरूपस्यसम्बन्धस्तूभयमा
दायवर्तते॥ एवंपृथिवीत्वेपिघटादिकमादायमहत्त्वसम्बन्धोबोध्यः॥ एवंवायौतदीयस्पर्शादौचसत्त्वात्ताचाक्षुषप्रत्यक्षंस्यात्॥ तस्मादुद्भूत
रूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षेकारणत्वंतादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यद्रव्यसमवेतसमवेत

द्रव्यग्रहस्तुसंयोगात्संयुक्तसमवायतः॥ ६०॥ द्रव्येषुसमवेतानांतथातत्समवायतः॥ तत्रापिसमवेतानांशब्द
स्यसमवायतः॥ ६१॥ तद्वृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रहः॥ विशेषणतयातद्वदभावानांग्रहोभवेत्॥ ६२॥

प्रत्यक्षेकारणत्वंवाच्यम्॥ इत्थंचपरमाणुनीलादीननीलत्वादिग्रहः॥ परमाणुचक्षुःसंयोगस्यमहत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात्॥ एवंवाय्वादौनसत्तादिचा
क्षुषम्॥ तत्रचक्षुःसंयोगस्यरूपावच्छिन्नत्वाभावात्॥ एवंयत्रघटस्यपृष्ठावच्छेदेनआलोकसंयोगःचक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेनतत्रघटप्रत्यक्षा
भावात्॥ आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वंचक्षुःसंयोगेविशेषणंबोध्यम्॥ एवंद्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयोगःकारणम्॥ द्रव्यसमवेतस्यस्पार्शनप्रत्य
क्षेत्वक्संयुक्तसमवायःकारणम्॥ द्रव्यसमवेतसमवेतस्यस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयुक्तसमवेतसमवायःकारणम्॥ अत्रापिमहत्त्वावच्छिन्नत्वमु
द्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वंचपूर्ववदेवबोध्यम्॥ एवंगन्धप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवायः॥ रसप्रत्यक्षेरसनासंयुक्तसमवायः॥ गन्धसमवेतस्य।

सि॰मु॰ घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः॥ रससमवेतस्य रसनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्॥ शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रा
१८ वच्छिन्नसमवायः॥ शब्दसमवेतस्य श्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः॥ अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम्॥ वक्ष्यमाणमलौ
किकमिन्द्रियसंयोगं विनापि भवति॥ एवमात्मः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः॥ आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः॥ आत्मसमवे
तसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्॥ अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बन्धविशेषणता हेतुः॥ वैशे
षिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः॥ अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा॥ तथाहि॥ भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते॥ संख्यादौ च॰

॥ यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते॥ प्रत्यक्षं समवास्य विशेषणतया भवेत् ६३॥

रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया गृह्यते॥ संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया॥ शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नवि
शेषणतया गृह्यते॥ काद्यौ खत्वाभावं श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया॥ एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया गृह्यते॥ पटा
भावादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया॥ एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणत्वत्वेनैकैव सा गृह्यते॥ अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो ह राम॰
न्येतइति॰ यदिस्यादिति॰ अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम्॥ तथाहि॥ भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते॥ तेनाऽभावोपलम्भे प्र १८
तियोग्युपलम्भाभावः कारणम्॥ तत्र योग्यताप्यपेक्षिता॥ सापि प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः स
त्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जितउपलम्भरूपप्रतियोगियस्य सउपलम्भाभावो अभावप्रत्यक्षे हेतुः॥ ॥:॰:॥ ॥

॥तथाहि॥यत्र आलोकसंयोगादिकं वर्त्तते तत्र यद्यत्र घटःस्यात् तर्हि उपलभ्येतेति॥ आपादयितुं शक्यते॥ तत्र घटाभावादिकं प्रत्यक्षं भवति॥ अन्ध
कारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्॥ स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव॥ आलोकसंबन्धं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षापाद
यितुं शक्यत्वात्॥ गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षः॥ तत्र गुरुत्वस्यापादयितुमशक्यत्वात्॥ वायौ उद्भूतरूपाभावः पाषाणे सौरभाभावः॥ गुडे ति
क्ताभावः वह्नावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि सुखाभावः एवमादयस्तत्तदिंद्रियैर्गृह्यंते॥ तत्र तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्॥ संस
र्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता॥ अन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यत्वमपेक्षितम्॥ अतस्तम्भादौ पिशाचादिभेदोपि चक्षुषा गृह्यत एवम्॥
प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्॥ तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढाः सन्निकर्षा उक्ताः॥ अलौकिकप्रत्यक्षे सन्निकर्षानिदानीं वदति॥ अलौकिकस्तु

॥ अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः॥ सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा॥ ६४॥

व्यापार इति॥ व्यापारः सन्निकर्षः॥ सामान्यलक्षण इति॥ सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः॥ तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते॥ तदा सामान्यस्वरू
पं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते॥ तच्च इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यम्॥ तथाहि॥ यत्र इन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति
ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः॥ तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते॥ अत्र यदि इन्द्रियसंबद्धमित्येवोच्यते॥
तदा यत्र धूलीपटले धूमत्व इति विज्ञातं तत्र तेन सन्निकर्षेण सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात्॥ तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धाभावात्॥ ६॥
मन्मते त्विन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतधूमत्वं प्रत्यासत्तिः॥ इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको ग्राह्यः॥ इदं च बहि
रिन्द्रियस्थले॥ मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः॥ परन्तु सामानानां भावः॥ सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि॥ ॥ ॥

सि॰मु॰ क्वचिच्चानित्यं घटादि॥ यत्रैको घटः संयोगसंबन्धेन भूतले समवायसंबन्धेन कपाले वा ज्ञातस्तदनंतरं सर्वेषां तद्घटवतां भूतलादीनां कपालानां वा ज्ञा-
१९ नं भवति तत्रेदं बोध्यम्॥ परन्तु सामान्यं येन संबधेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः॥ किन्तु यत्र तद्घटनाशानंतरं तद्घटवतः स्मरणं जा-
तं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात॥ सामान्यस्य तदानीमभावात॥ किंचेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने
इन्द्रियसंबंधं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्वात्सकलघटविषयकं ज्ञानं कुतो न जायते॥ तस्मात्सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमि-
त्याह॥ आसत्तिरिति॥ प्रत्यासत्तिरित्यर्थः॥ तथा च सामान्यं लक्षणं यस्येत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः॥ तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो ल-
भ्यते॥ ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्त्तते तत्र सकलघटादीनां प्रत्यक्षं स्यादत आह॥ तदिन्द्रियजेति॥ अस्यार्थः॥ यदा बहिरि-

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते॥ तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते॥ ६५॥ विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो

न्द्रियेण सामान्यलक्षणमाज्ञानं जननीयं तदा यत्किंचिद्धर्मिणि तत्सामान्यज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञान ॥ ज्ञानलक्षणः॥ ॥
सामग्र्यपेक्षिता॥ सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिका॥ तेनान्धकारे चक्षुरादिना तादृशज्ञानं न जायते॥ ननु ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिः।
ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि यदि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह॥ विषयीति॥ यस्येति॥ सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जन-
यति॥ ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति॥ अत्रायमर्थः॥ प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति॥ धूमत्वे- रा॰म॰
न सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च कथं ज्ञानं भविष्यति तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते॥ न च सकलवन्हिधूमभानाभावे का क्ष- १९
तिरिति वाच्यम्॥ प्रत्यक्षधूमे वन्हिसंबंधस्य गृहीतत्वात॥ अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्धूमो वन्हिव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः॥ ॥

॥मन्मते तु सामान्यलक्षणया॰ ॰॰प्रत्यक्षे स्थिते कालान्तरीयदेशान्तरीयवह्निव्याप्यत्वसंदेहः सम्भवति॥ न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम्॥ प्रमेयत्वेन सकलज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात्॥ एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्॥ अत्र यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभस्य भानं सम्भवति॥ तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया॥ एवं धूमत्वेन धूलीपटलं यत्र ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया॥ योगिनो द्विविधा इति॥ युक्ताः युञ्जानाश्च॥ अतो योगजधर्मस्यापि द्वैविध्यम्॥ युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हतीति॥ द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारी॥ ॥इति प्रत्यक्षखण्डं समाप्तम्॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अनुमितिं

योगिनो द्विविधाः प्रोक्ता युक्तयुञ्जानभेदतः॥ ६६॥ युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः॥ व्यापारस्तु परामर्शः

करणं व्याप्तिधीर्भवेत्॥ ६७॥ अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि॥ अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा

व्युत्पादयति॥ व्यापारस्त्विति॥ अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः॥ तथा हि॥ येन पुरुषेण महानसादौ धूमे ॥ ॥ ६८ ॥

वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चाच्च स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादौ अनवच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति॥ पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं भवति॥ स एव परामर्श इत्युच्यते॥ तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानं जायते तदेवानुमितिरिति॥ अत्र प्राचीना वदन्ति॥ व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं धूमादिलिङ्गमनुमितिकरणमिति तद्दूषयति॥ ज्ञायमानमिति॥ लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह॥ अनागतादीति॥ यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्॥ तदा अनागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेनानुमितिर्न स्यात्॥ ॥ ७ ॥ ॥:॥

सि॰मु॰ अनुमितिकरणस्यलिङ्गस्यतदानीमभावात्॥ व्याप्यस्येति॥ व्याप्तिविशिष्टस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौजनकम्॥ तच्चव्याप्यः
२० पक्षइतिज्ञानम्॥ पक्षोव्याप्यवानितिज्ञानंवा॥ अनुमितिस्तुपक्षेव्याप्यइतिज्ञानात्पक्षेसाध्यइत्याकारिका॥ पक्षोव्याप्यवानितिज्ञानात्पक्षः
साध्यवानित्याकारिका॥ द्विविधादपिपरामर्शात्पक्षःसाध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये॥ ननुवन्हिव्याप्यधूमवानयंपर्वतइतिज्ञानंविनापियत्र
पर्वतोधूमवानितिप्रत्यक्षंततोवन्हिव्याप्योधूमइतिस्मरणम्॥ तत्रज्ञानद्वयादेवानुमितिदर्शनाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानंनसर्वत्र
कारणम्॥ किन्तुव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनहेतुत्वंआवश्यकत्वात्॥ विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवाच्चेतिचेन्न॥ व्याप्यताव
च्छेदकाज्ञानेपिवन्हिव्याप्यवानितिज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः॥ लाघवाच्चव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवहेतुत्वम्॥ किञ्चधूमवानयम्

॥ व्याप्यस्यपक्षवृत्तित्वधीःपरामर्शउच्यते॥

पर्वतइतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः॥ व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यसत्वात्॥ नचगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकार
कपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुत्वंवाच्यम्॥ चैत्रस्यव्याप्तिग्रहेमैत्रस्यपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः॥ यदितुतत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रका
रकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानंतत्पुरुषीयानुमितौहेतुरित्युच्यतेतदाअनन्तकार्यकारणभावः॥ मन्मतेतुसमवायसम्बन्धेनव्याप्तिप्रकारक
पक्षधर्मताज्ञानंसमवायेनानुमितिंजनयतीत्यर्थेनानन्तकार्यकारणभावः॥ यदितुव्याप्तिप्रकारकंज्ञानंपक्षधर्मताज्ञानंचस्वतंत्रंकारणमि
त्युच्यते॰तदाकार्यकारणभावद्वयम्॥ वन्हिव्याप्योधूमआलोकवान्पर्वतइतिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः॥ इत्थंचयत्रज्ञानद्वयंतत्रापिविशिष्टज्ञा नंकल्पनीयं॥ फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्॥

व्याप्योनामव्याप्याश्रयस्तत्र व्याप्तिः केत्यत आह॥ व्याप्तिरिति॥ वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान् महानसादिस्तदन्यो जलह्रदादिस्तद
वृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः॥ धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयःपिण्डादौ वह्नेः सत्वान्नातिव्याप्तिः॥ अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेनैव सम्ब
न्धेन साध्यवान् बोध्यः॥ अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात्॥ साध्यवद
न्यः साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्बोध्यः॥ तेन यत्किञ्चिद्वह्निमत्तो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमस्य सत्वेपि न क्षतिः॥ तेन सम्बन्धेन हे
तुतातेनैव सम्बन्धेन साध्यावदन्यावृत्तित्वं बोध्यम्॥ तेन वह्निमदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्वेपि न क्षतिः॥ साध्यवदन्यावृत्ति
त्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वसामान्याभावः॥ तेन धूमवान्वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः॥ अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्य

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः॥ ६९॥ अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना॥ साध्येन हेतोरैकाधि

त्वविशिष्टसत्तादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्चैक्यात्साध्यवदन्यस्मिन्गुणादाववृत्तित्वं ॥ करण्यं व्याप्तिरुच्यते॥ ७०॥ ९
नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम्॥ हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोर्थः॥ ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ
साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः॥ किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेर
प्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह॥ अथवेति॥ हेतुमन्निष्ठवृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः॥ तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्ये
न सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः॥ यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्ति अभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः
॥ न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम्॥ तद्वह्नेरप्युभयाभावादिसत्वादेकसत्वेपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः॥ ॥ ६ ॥ ॥

सि॰मु॰ गुणवान्द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिश्च॥ तथापि साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितानवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम्॥ ननु
२१ रूपत्वव्याप्यजातिमद्वान् पृथिवीत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिरूपाणां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न॥ तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात्॥ नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वा
पि पृथिव्यामस्ति॥ रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः॥ साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियो-
गितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति॥ एवं दण्ड्यादौ साध्ये परम्परया दण्डत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वम्॥ हेत्वधि
करणं च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्॥ तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्त्वाधिकरणगुणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे
पि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः॥ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यम्॥ तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि वह्नेर्ना-
व्याप्तिः॥ अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः॥ तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपि
कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः॥ न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तत्रैवाव्याप्तिः॥ प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधि
करणे गुणादौ वर्त्तते योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात्॥ यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः॥ स
त्ताधिकरणगुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्॥ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट राम॰
स्य विवक्षितत्वात्॥ स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः॥ प्रतियोग्यनधिकरणं च प्रतियोगितावच्छेदकाव- २१
च्छिन्नाधिकरणं बोध्यम्॥ तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणं गुणादेर्विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपि नक्षतिः॥

अत्रसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेनप्रतियोग्यनधिकरणत्वंवाच्यम्॥तेनवाज्ञानवान्सत्वादित्यादौसत्ताधिकरणघटादेर्विषयतासम्बन्धेनज्ञानाधि।
करणत्वेपिनक्षतिः॥इत्थञ्चवह्निमान्धूमादित्यादौधूमाधिकरणेसमवायेनवह्निविरहसत्त्वेपिनक्षतिः॥ननुप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यय
स्यकस्यचिदनधिकरणंतत्सामान्यस्यवा॥यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंवाविवक्षितम्॥आद्येकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वा
दित्यादावव्याप्तिः॥कपिसंयोगाभावस्यहिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नोवृक्षावृत्तिरपिकपिसंयोगोभवतितदनधिकरणंवृक्षइति॥द्वितीयेतु
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः॥सर्वस्यैवाभावस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात्॥नचवह्निमान्धू
मादित्यादौघटाभावादेः॥पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वंयद्यपिपर्वतादेस्तथापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनतत्प्र
तियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेतिकथंप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरितिवाच्यम्॥घटाभावेयोवह्न्यभावस्तस्यघटाभावात्मकतयाघटाभाव।
स्यवह्निरपिप्रतियोगितदधिकरणंपर्वतादेरितिक्रमेणप्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात्॥यदितुघटाभावात्वह्न्यभावादिर्भिन्नइत्युच्यते॥तथा
पिधूमाभाववान्वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः॥तत्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधस्वरूपसंबंधस्तेनसंबंधेनसर्वस्यैवाभावस्यापूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट
स्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वंहेत्वधिकरणस्येति॥तृतीयेतुकपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः॥तत्रात्मवृत्तिकपिसंयोगाभा
वाभावःकपिसंयोगस्तस्यप्रतियोगितावच्छेदकंगुणसामान्याभावत्वमपितदवच्छिन्नानधिकरणत्वंचहेत्वधिकरणस्यात्मनइतिमैवम्॥या
दृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंहेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यविवक्षितत्वात्॥ननुकालोघटवान्कालप
रिमाणादित्यत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः॥हेत्वधिकरणत्वमहाकालस्यजगदाधारतयासर्वेषामेवाभावानांसाध्यतावच्छेदक·

सि॰मु॰ सम्बन्धेनकालिकविशेषणतयाप्रतियोग्यधिकरणत्वसत्त्वात्॥अत्रकेचित्॥महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्तत्प्रतियोगिव्यधिकरणः॥
२२ महाकालस्यघटाधारत्वेपिमहाकालान्यत्वविशिष्टघटानाधारत्वात्॥महाकालेमहाकालभेदाभावात्॥वस्तुतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस
म्बन्धेनप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्येयत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेनसंबन्धेनतद्ध
र्मावच्छिन्नस्यतद्धेतुव्यापकत्वंबोध्यम्॥व्यापकसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः॥यत्संबन्धः॥साध्यतावच्छेदकसंबन्धःयद्धर्मःसाध्यतावच्छेदधर्मः॥
तत्रयदियद्धर्मावच्छिन्नत्वभावमात्रमित्युच्यते॥तदासमवायेनयोवह्न्यभावस्तस्यप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धःसमवायस्तेनप्रतियोग्यन
धिकरणपर्वतादिवृत्तिःसएवतत्प्रतियोगितावच्छेदकम्॥चवह्नित्वमित्यव्याप्तिःस्यात्॥यदिचयत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते॥तदा
तादृशस्यसंयोगेनघटाभावस्यप्रतियोगितायांचसंयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वादव्याप्तिःस्यादतउभयमुपात्तम्॥इत्थञ्चकालोघटवान्का
लपरिमाणादित्यादौसंयोगसम्बन्धेनघटाभावप्रतियोगिनोघटस्यानधिकरणेहेत्वधिकरणेमहाकालेवर्तमानःसएवसंयोगेन
घटाभावस्तस्यप्रतियोगितायांकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः॥धूमवान्व
ह्नेरित्यादौअतिव्याप्तिवारणायसामान्यपदमुपात्तम्॥ननुप्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौप्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्व
मप्रसिद्धम्॥गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादितिचेन्न॥ कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीत्या कम्बुग्रीवादिम राम॰
त्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेनगुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादितिसङ्क्षेपः॥ ० २२

पक्षवृत्तित्वमित्यत्रपक्षत्वंकिंतदाह ॥ सिषाधयिषयेति ॥ सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाःसिद्धेरभावःपक्षता ॥ तद्वान्पक्षइत्यर्थः सिषाधयि
षामात्रंनपक्षता ॥ विनापिसिषाधयिषांघनगर्जितेनमेघानुमानात् ॥ अतएवसाध्यसन्देहोपिनपक्षता ॥ विनापिसन्देहेनघनगर्जितेनमे
घानुमानात् ॥ सिद्धौसत्यामपिसिषाधयिषासत्त्वेनुमितिर्भवत्येव ॥ अतःसिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वंसिद्धौविशेषणम् ॥ तथाचयत्रसि
द्धिर्नास्तितत्रसिषाधयिषायांसत्यामसत्यामपिपक्षता ॥ यत्रसिषाधयिषाअस्तितत्रसिद्धौसत्यामसत्यांचपक्षता ॥ यत्रचसिद्धिरस्तिसिषाध
यिषाचनास्तितत्रपक्षता ॥ सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेःसत्त्वात् ॥ ननुयत्रपरामर्शानन्तरंसिद्धिस्तत्रःसिषाधयिषातत्रसिषाधयिषाका·
लेपरामर्शाभावान्नानुमितिः ॥ यत्रसिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेणभवन्ति ॥ तत्रसिषाधयिषाकालेसिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानु

॥ सिषाधयिषयाशून्यासिद्धिर्यत्रनतिष्ठति ॥ सपक्षस्तत्रवृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ७१

मितिः ॥ यत्रसिषाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्तितत्रपरामर्शकालेसिषाधयिषैवनास्ति ॥ एवमन्यत्रापिसिद्धिकालेपरामर्शकालेनसिषाधयिषायोग्यविभु
विशेषगुणानांयौगपद्यनिषेधात् ॥ तत्कुतःसिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वंसिद्धेर्विशेषणमितिचेन्न ॥ यत्रवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोवह्निमानितिप्रत्यक्षं
स्मरणंवाततःसिषाधयिषातत्रपक्षतासम्पत्तयेतद्विशेषणावश्यकत्वादिति ॥ अत्रेदंबोध्यम् ॥ यादृशसिषाधयिषासत्त्वेसिद्धिसत्त्वेयल्लिङ्गका
नुमितिःस्यात्तादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौपक्षता ॥ तेनसिद्धिपरामर्शसत्त्वेयत्किञ्चिज्ज्ञानंजायतामितीच्छायामपि
नानुमितिः ॥ वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोवह्निमानितिप्रत्यक्षसत्त्वेप्रत्यक्षातिरिक्तंज्ञानंजायतामितीच्छायांतु अनुमितिर्भवत्येव ॥ एवंधूमपरामर्श

सि॰मु॰ सत्वेआलोकेनवह्निमनुमिनियाभितीच्छायामपिनानुमितिः॥ सिषाधयिषाविरहकालेयादृशासिद्धिसत्वेनानुमितिस्तादृशीसिद्धिर्विशिष्यतत्त
२३ द्वानुमितिप्रतिबन्धिकावक्तव्या॥ तेनपर्वतस्तेजस्वीपाषाणमयोवह्निमानितिज्ञानसत्वेप्यनुमितेर्नविरोधः॥ परन्तुपक्षतावच्छेदकसामाना
धिकरण्येनसाध्यसिद्धावपितदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिंप्रतिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसिद्धिरेवप्रतिब
न्धिका॥ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिंप्रतितुसिद्धिमात्रंविरोधि॥ इदन्तुबोध्यम्॥ यत्रायंपुरुषोनवेतिसंशयानन्तरंपुरुषत्वव्या
प्यकरचरणादिमानितिज्ञानंतत्रानुमित्सायामसत्यांपुरुषत्वस्यप्रत्यक्षंभवति॥ नत्वनुमितिरतोनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्ष
सामग्रीकामिनीजिज्ञासादिवत्त्वात्तंत्र्येणप्रतिबन्धिका॥ एवंपरामर्शानन्तरंविनाप्रत्यक्षेच्छांयांपक्षादिप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशि

॥ अनैकान्तोविरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः॥ कालात्ययापदिष्टश्चहेत्वाभासस्तुपंचधा ७२ ॥

ष्टानुमितिसामग्रीभिन्नविषयकप्रत्यक्षेप्रतिबन्धिकेतिसंक्षेपः॥ हेतुप्रसङ्गेनहेत्वाभासान्निरूपयति॥ अनैकान्तइति॥ तल्लक्षणंचयद्विष
यकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वंतत्त्वम्॥ तथाहि॥ व्यभिचारादिविषयकत्वेनज्ञानस्यानुमिति॥ विरोधित्वात्तेदोषाः॥ यद्विषयकत्वंचयादृ
शविशिष्टविषयकत्वंबोध्यम्॥ तेनबाधभ्रमादनुमितिविरोधित्वेपितत्रविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्नहेतुदोषः॥ नचयत्रवह्न्यभावव्याप्यपाषा
णमयत्ववानितिपरामर्शकालेवह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वंनस्यात्॥ तत्रवह्न्यभावव्याप्यवान्पक्षइतिविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादितिवाच्यम्॥ इ राम॰
ष्टापत्तेरन्यथाबाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः॥ तस्मात्तत्रवह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानितिपरामर्शकालेवह्निव्याप्यधूमस्यनाभासत्वम् २३

भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रम्॥ हेतुस्तु न दुष्टः॥ इत्थञ्च साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं दोषस्तद्वत्ता च हेतौ येन केनापि सम्बन्धेनेति नव्याः॥ परे तु यद्वि
षयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम्॥ सत्प्रतिपक्षादौ विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वत्त्वं च हेतौ ज्ञानरूपसम्बन्धेन॥
न चैवं वह्निमान्धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकस्यानुमितिविरोधित्वात्॥ ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्तद्धेतोर
पि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम्॥ तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धकत्वाकल्पनादत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात्तत्र बाधितत्वव्यवहाराभावा
दित्याहुः॥ अनुमितिविरोधित्वं च॥ अनुमिति तत्कारणान्यतरविरोधित्वम्॥ तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः दोषज्ञानं तु यद्धेतुविषयकम् तद्धेतुका
नुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेस्तदभावावगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावे

॥ आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः॥ तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत्॥ ७३॥

पि न क्षतिरिति संक्षेपः॥ यादृशपक्षसाध्यहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यसत्त्वम्॥ तत्र हेत्वाभासत्वम्॥ पञ्चत्वकथनं तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण॥
एवं साधारणाद्यन्यतमत्वं अनैकान्तिकत्वम्॥ आद्य इति॥ साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः॥ तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते॥ असाधारणः साध्या
सामानाधिकरणः॥ तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते॥ अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः॥ सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्॥ इत्थं च शब्दो
ऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यम्॥ तत्र हेतोर्निश्चयादित्याहुः॥ अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यका
दिः अनेन च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते॥ विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी॥ अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः

सि॰मु॰ सत्प्रतिपक्षेतुप्रतिहेतुःसाध्याभावसाधकः॥अत्रहेतुरेवेतिविशेषः॥साध्याभावसाधकएवसाध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तद्रूपशक्तिविशेषोन्नायक
२४ त्वाच्चविशेषः॥सत्प्रतिपक्षःसाध्याभावव्याप्यवान्पक्षः॥अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनतदभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थि-
तिविषयःसद्धेत्वन्ये॥अत्रचपरस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धःफलम्॥अत्रकेचित्॥घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेविद्य
मानेपिघटचक्षुःसंयोगेसतिघटवत्ताज्ञानंजायते॥यथाचसत्यपिपीतत्वाभावव्याप्यशंखत्ववत्ताज्ञानेपिसतिपित्तादिदोषेपीतःशंखइ
तिधीः॥एवंकोटिद्वयव्याप्यदर्शनेपिकोटिद्वयस्यप्रसक्तरूपःसंशयोभवति॥तथासत्प्रतिपक्षस्थलेसंशयरूपानुमितिर्भवत्येव॥यत्रचैक
कोटिव्याप्यदर्शनंतत्राधिकबलवत्तयातथाद्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्नसंशयः॥फलबलेनचाधिकबलसमबलभावः॥कल्प्यतइत्याहु
॥तन्न॥तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेसतितदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयात्॥लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रेतस्य
प्रतिबन्धकतालाघवात्॥ननूपनीतभानविशेषेशाब्दबोधेचपृथक्प्रतिबन्धकतागौरवात्॥तथाचप्रतिबन्धकसत्वात्कथमनुमितिः॥४
नहिलौकिकसन्निकर्षस्थलेप्रत्यक्षमिवसत्प्रतिपक्षस्थलेसंशयाकारानुमितिःप्रामाणिकी॥येनानुमितिभिन्नत्वेनापिविशेषणीयम्॥यत्र
चकोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानंतत्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयोनान्यथा॥अगृहीताप्रामाण्यकस्यैवविरोधिज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वादिति॥असि
द्धिस्तुआश्रयासिध्याद्यन्यतमः॥आश्रयासिद्धिःपक्षेपक्षतावच्छेदकस्याभावः॥यत्रकाञ्चनमयःपर्वतोवह्निमानितिसाध्यतेतत्रपर्वतोनका
ञ्चनमयःइतिज्ञानेविद्यमानेकाञ्चनमयपर्वतेपरामर्शप्रतिबन्धःफलम्॥स्वरूपासिद्धिस्तु॥पक्षेव्याप्यत्वाभिमतस्याभावः॥अत्रचह्रदोद्र
व्यंधूमादित्यादौपक्षेव्याप्यत्वाभिमतस्यहेतोरभावेज्ञातेपक्षेव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्यपरामर्शस्यप्रतिबन्धःफलम्॥साध्याप्रसिद्धिरपिव्याप्यत्वा

एतज्ज्ञानेजातेचकाञ्चनमयवह्निमानित्यादौसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिवन्धःफलम्॥एवंहेतौहेतुतावच्छेदकाभावःसाधनाप्र
सिद्धिः॥यथाकाञ्चनमयधूमादित्यादौ॥अत्रचहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात्तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावःफलम्॥एवंवह्निमान्नील
धूमादित्यादौगुरुत्वान्नीलधूमत्वस्यहेतुतानवच्छेदकत्वमपिव्याप्यत्वासिद्धिरित्यपिवदन्ति॥बाधस्तुपक्षेसाध्यशून्यत्वम् एतस्यचानुमि
तिप्रतिबन्धःफलम् तद्धर्मिकतदभावनिश्चयोलौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रविरोधी॥नतुसंशयसाधारणंपक्षे
साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणम्॥तद्विरोधितयाचबाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमितिसुक्तम्॥पृथिव्यामितरभेदएतादृशानुमि।
त्यनापत्तेःपूर्वंपक्षेसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानाभावात्॥अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्सलाश्यापत्तेः॥साध्यसंशयादिकंविनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च॥एवंसा
ध्याभावज्ञानेभ्रमात्मकज्ञानमपिनप्रतिबन्धकम्॥प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च॥अन्यथासत्प्रतिपक्षादावपितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेभ्रमात्वविषयक
त्वेनप्रतिबन्धकतापत्तेः॥किन्तुभ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेःप्रतिबन्धकता॥तत्रभ्रमत्वशंकाविघटनेप्रामाण्यज्ञानंक्वचिदुपयुज्यते॥
नचबाधस्थलेपक्षेहेतुसत्वेव्यभिचारः॥पक्षेहेत्वभावेस्वरूपासिद्धिरेवदोषइति वाच्यम्॰बाधज्ञानस्यव्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्॥कि
ञ्च॥यत्रपरामर्शानन्तरंबाधस्तत्रव्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात्॥बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वंवाच्यम्॥एवंयत्रोत्पत्तिक्षणावच्छि
न्नघटादौगन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानंतत्रबाधस्यैवप्रतिबन्धकत्वंवाच्यम्॥नचपक्षेघटेगन्धसत्वात्कथंबाधइतिवाच्यम्॥पक्षताव।
च्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति॥सत्प्रतिपक्षतद्व्याप्यभिन्नायेयेहेत्वाभासास्तद्व्याप्योपितन्मध्यएवान्तर्भवति॥अन्य
थाहेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात्॥बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षोभिन्नएव॥स्वतन्त्रेच्छेनमुनिनापृथगुपादानात्॥सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तुनप्रतिबन्धकइ

तिप्रघट्टकार्थः॥ ॥

यः सपक्षेति॥ सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः॥ सपक्षः साध्यवान्। विपक्षः साध्यवद्भिन्नः॥ विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम्॥ वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम्॥ विरुद्धस्य साधारणत्वेपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात्॥ यस्तूभयस्मादित्यादि॥ सपक्षविपक्ष। व्यावृत्त इत्यर्थः॥ सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः॥ विपक्षः साध्यशून्यत्तया निश्चितः॥ शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षत्वं विपक्षत्वं च घटादीनामेव॥ तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम्॥ यदा तु शब्दे नित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणः॥ इदं तु प्राचीनमतेन॥ नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम्॥ केवलान्वयिपक्षक इति॥ केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः॥ सर्वमभिधेयम

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः॥ यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः॥७४॥ तथैवानुपसंहारी केव
लान्वयिपक्षकः॥ यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः॥७५॥ आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा॥७६॥ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः॥ ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वा
दत्रासिद्धिरथापरा॥७७॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्॥ ॥

((प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्सामानाधिकरण्यग्रहे स्थलान्तराभावान्नानुमितिः॥ इदन्तु न सम्यक्॥ पक्षैकदेशे सहचारग्रहेपि पक्षत्तेरभावात्॥ अस्तु वा सहचारग्रहस्तथाप्यत्वाज्ञानरूपासिद्धिरेव॥ न तु हेत्वाभासत्वं तस्य॥ तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम्॥ यः साध्यवतीति॥ एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदित्यर्थः॥ असिद्धं विभजते॥ आश्रयासिद्धिरिति॥ पक्षासिद्धिरिति॥ आश्रयासिद्धिरित्यर्थः॥ अपरेति॥ स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः॥ नीलधूमादिक इति॥ नीलधूमत्वं गुरुत्वान्न हेतुतावच्छेदकं समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात्॥ ०॥

धूमप्रागभावस्यसंग्रहायसमानाधिकरणेति॥ विरुद्धयोरिति॥ कपिसंयोगकपिसंयोगाभावव्याप्यवत्तापरामर्शेपिनसत्प्रतिपक्षितत्वमतउक्तंविरुद्ध योरिति॥ तथाचस्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्याव्याप्यवत्तापरामर्शविषयइत्यर्थः॥ साध्यशून्योयत्रेति॥ पक्षेपक्ष तावच्छेदकविशिष्टइत्यर्थः॥ तेनघटेनगन्धसत्वेपिनक्षतिः॥ एवंमूलावच्छिन्नोवृक्षःकपिसंयोगीसत्त्रापिबोध्यम्॥ उपमितिंव्युत्पादयति॥ ग्रा मीणस्येति॥ यत्रारण्यकेनकेनचिद्ग्रामीणायोक्तंगोसदृशोगवयपदवाच्यइतिपश्चाद्ग्रामीणेनक्वचिदरण्यादौगवयोदृष्टस्तत्रगोसादृश्यज्ञानंयज्ज्ञा तंतदुपमितिकरणंतदनन्तरंगोसदृशोगवयपदवाच्यइत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणंजायतेतदेवव्यापारस्तदनन्तरंतत्रगवयोगवयपदवाच्यइति॥

विरुद्धयोःपरामर्शेहेत्वोःसत्प्रतिपक्षता॥ ७८॥ साध्यशून्योयत्रपक्षस्त्वसौबाधउदाहृतः॥ उत्पत्तिकालीनघटेगन्धादि र्यत्रसाध्यते॥ ७९॥ ग्रामीणस्यप्रथमतःपश्यतोगवयादिकम्॥ सादृश्यधीर्गवादीनांयास्यात्साकरणंमता॥ ८०॥ वाक्यार्थ स्यातिदेशस्यस्मृतिर्व्यापारउच्यते॥ गवयादिपदानान्तुशक्तिधीरुपमाफलम्॥ ८१॥ पदज्ञानन्तुकरणंद्वारंतत्रपदार्थ धीः॥ शाब्दबोधःफलंतस्यशक्तिधीःसहकारिणी॥ ८२॥

॥२॥ज्ञानंयज्ज्ञायतेतदुपमितिः॥ नत्वयंगवयपदवाच्यइत्युपमितिर्गव यानन्तरेशक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्॥ शाब्दबोधप्रकारंदर्शयति॥ पदज्ञानमिति॥ नतुज्ञायमानंपदंकरणम्॥ पदाभावेपिमौनिश्लोकादौशाब्दबोधात्॥ पदार्थधीरिति॥ पदजन्यपदार्थस्मरणम् व्यापारः अन्यथापदज्ञानवतःप्रत्यक्षादिनापदार्थोपस्थितावपिशाब्दबोधापत्तेः॥ अत्रापिवृत्त्यापद जन्यत्वंबोध्यम्॥ अन्यथाघटादिपदात्समवायसम्बन्धेनाकाशस्मरणेजाते आकाशस्यापिशाब्दबोधापत्तेः॥ वृत्तिश्चशक्तिलक्षणान्यतरसम्ब न्धः॥ अत्रैवशक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वंशक्तिग्रहाभावेपदज्ञानेपितत्सम्बन्धेनस्मरणानुपपत्तेः॥ ॥ छ ॥ ॥ ॰:॰ ॥ ॥ ठे ॥

सि॰मु॰ ॥पदज्ञानस्य हि संबन्धिज्ञानविधया र्थस्मारकत्वम्॥शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः॥सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा
२६ ॥आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात्॥आधुनिकसंकेते तु न शक्तिरिति संप्रदायः॥नव्यास्तु॥
ईश्वरेच्छा न शक्तिः किं त्विच्छैव॥तेनाधुनिकसंकेतेपि शक्तिरस्तीत्याहुः॥शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः॥तथाहि॥शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानको
शाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च॥वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति॰॥
क्वचिच्च सति बाधके त्यज्यतेपि॥यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते॥चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः तच्च गौरवात्त्यज्य
ते किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात्॥कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते॥न च कर्त्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्॥कर्त्तृसंख्यानभि
धानस्य तत्र तंत्रत्वात्॥संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः॥कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः॥तेन
चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः॥मत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं॥तदुदाहरणाय प्रथमान्तेति॥यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः
॥तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणम्॥स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय चद्वितीयदलं॥तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वादुदाहरणम्॥एवं व्या
पारेपि न शक्तिर्गौरवात्॥रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा॥जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा
उपमानादपि यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम्॥एवं कोशादपि शक्तिग्रहः॥सति बाधके क्वचित्त्यज्यतेपि॥यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे रा॰
च शक्तिः कोशेनोक्ता स्यादिति तथापि लाघवान्नीलादौ शक्तिः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणा॥एवमाप्तवाक्यादपि॥यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इ २६
त्यादिशब्दात् पिकादिशब्दे शक्तिग्रहः॥एवं व्यवहारादपि॥यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धे = ॥ ॥छ॥ ॥

नघटआनीतस्तदवधार्यपार्श्वस्थोबालोघटानयनरूपंकार्यंघटमानयेतिशब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति॥ततश्चघटंनयगामानयेत्यादिवाक्यादौऽ
आवापोद्वापाभ्यांघटादिपदानांकार्यान्वितघटादौशक्तिंगृह्णाति॥इत्थञ्चभूतलेनीलोघटइत्यादिशब्दान्नशाब्दबोधः॥घटादिपदानांकार्यान्वितघ
टादिबोधेसामर्थ्यावधारणात्॥कार्यताबोधंप्रतिचलिङ्गादीनांसामर्थ्यात्तदभावान्नशाब्दबोधइतिकेचित्॥तन्न॥प्रथमतःकार्यान्वितघटादौश
क्त्यवधारणेपिलाघवेनपश्चात्तस्यपरित्यागौचित्यात्॥अतएवचैत्रपुत्रस्तेजातःकन्यातेगर्भिणीत्यादौमुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यांसुखदुःखेअ
नुमायतत्कारणत्वेनपरिशेषाच्छाब्दबोधनिर्णीयतद्धेतुकतयातंशब्दमवधारयति॥तथाचव्यभिचारान्नकार्यान्वितेशक्तिः॥नचतत्रतंपश्येत्यादि
कंशब्दान्तरमध्याहार्यम्॥मानाभावात्॥चैत्रपुत्रस्तेजातोमृतश्चेत्यादौतदभावाच्च॥इत्थञ्चलाघवादन्वितघटेपिशक्तिंत्यक्त्वाघटपदस्यघटमात्रेश
क्तिमवधारयति॥एवंवाक्यशेषादपिशक्तिग्रहः॥यथायवमयश्चरुर्भवतीत्यत्रयवपदस्यदीर्घशूकविशेषेआर्याणांप्रयोगः॥कंगौचम्लेच्छानाम्०॥
तत्रहियत्रान्याओषधयोम्लायन्ते॥अथैतेमोदमानाइवोत्तिष्ठन्ति॥वसन्तेसर्वसस्यानांजायतेपत्रशातनम्॥मोदमानाश्चतिष्ठन्तियवाःकणिशशालि
नइति॥वाक्यशेषाद्दीर्घशूकेशक्तिर्निर्णीयते॥कंगौतुशक्तिभ्रमात्प्रयोगः॥नानाशक्तिकल्पनेगौरवात्॥हरिपदादौतुविनिगमकाभावान्नानाशक्ति
कल्पना॥एवंविवरणादपिशक्तिग्रहः॥विवरणन्तुतत्समानार्थकपदान्तरेणतदर्थकथनम्॥यथाघटोस्तीत्यत्रकलशोस्तीत्यनेनविवरणाद्घटपदस्यक
लशेशक्तिग्रहः॥विवरणन्तुतत्समानार्थकपदान्तरेणतदर्थकथनम्॥यथाघटोस्तीत्यत्रकलशोस्तीत्यनेनविवरणाद्घटपदस्यकलशेशक्तिग्रहः॥
एवंपचतीत्यस्यपाकंकरोतीत्यनेनविवरणादाख्यातस्ययत्नार्थकत्वंकल्प्यते॥एवंप्रसिद्धपदस्यसान्निध्यादपिशक्तिग्रहः॥यथेहसहकारत
रौमधुरंपिकोरौतीत्यादौपिकपदस्यशक्तिग्रहइति॥तत्रजातावेवशक्तिर्नतुव्यक्तौ॥व्यभिचारादानन्त्याच्च॥शक्तिंविनाचजातिभानस्यासम्भवाद्

सि॰मु॰ केऽपिभानमितिकेचित्॥ तन्न॥ शक्तिंविनाव्यक्तेर्भानानुपपत्तेः॥ नचव्यक्तौलक्षणा॥ अनुपपत्तिप्रतिसन्धानंविनापिशक्तिबोधात्॥ नचव्यक्तिशक्तावानंत्य

२७ म्॥ सकलव्यक्तावेकस्याएवशक्तेःस्वीकारात्॥ नचाननुगमःगोत्वादेरेवानुगमकत्वात्॥ किंच॥ गौःशक्येतिशक्तिग्रहोयदितदाव्यक्तौशक्तिः॥ यदितुगोत्वं

शक्यमितिशक्तिग्रहस्तदागोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणंशाब्दबोधश्चनस्यात्॥ समानप्रकारकत्वेनशक्तिज्ञानस्यपदार्थस्मरणंशाब्दबोधंप्रतिचहेतु

त्वात्॥ किंच॥ गोत्वेयदिशक्तिस्तदागोत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यम्॥ गोत्वत्वंतुगवेतरासमवेतत्वेसतिसकलगोसमवेतत्वम्॥ तथाचगोव्यक्तीनां

शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्तवैवगौरवम्॥ तस्मात्तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्याकल्प्यमानाशक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौवि

श्राम्यतीति॥ शक्तंपदम्॥ क्वचिद्यौगिकंक्वचिद्रूढंक्वचिद्योगरूढम्॥ क्वचिद्यौगिकरूढम्॥ यत्रावयवार्थएवाबुध्यते॥ तद्यौगिकम्॥ यथापाचकादिपदम्॥

यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येणसमुदायशक्तिमात्रेणबुध्यतेतद्रूढम्॥ यथागोपदंमण्डपादिपदम्॥ यत्रत्ववयवशक्तिविषयेसमुदायशक्तिरप्यस्तितद्योगरूढं

यथापङ्कजादिपदम्॥ तथाहि॥ पङ्कजपदमवयवशक्त्यापङ्कजनिकर्तृस्वरूपमर्थंबोधयति॥ समुदायशक्त्याचपद्मत्वेनरूपेणपद्मंबोधयति॥ नच

केवलावयवशक्त्याकुमुदेप्रयोगःस्यादितिवाच्यम्॥ रूढिज्ञानस्यकेवलयौगिकार्थप्रतिबन्धकत्वादितिप्राञ्चः॥ वस्तुतस्तुसमुदायशक्त्युपस्थि

तपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयोभवतिसान्निध्यात्॥ यत्ररूढ्यार्थस्यबाधःप्रतीयते॰ तत्रलक्षणयाकुमुदादेर्बोधः॥ यत्रतुकुमुदत्वेनरूपेण राम

बोधेनतात्पर्यज्ञानंपद्मत्वस्यचबाधस्तत्रावयवशक्तिमात्रेणनिर्वाहइत्याहुः॥ यत्रतुस्थलपद्मादावयवार्थबाधस्तत्रसमुदायशक्त्यापद्म २

त्वेनरूपेणबोधः॥ यदितुस्थलपद्मंविजातीयमेवतदालक्षणैव॥ यत्रतुयौगिकार्थरूढ्यर्थयोःस्वातन्त्र्येणबोधस्तद्यौगिकरूढम्

यथोद्भिदादिपदम्॥ तत्रहिऊर्ध्वभेदकर्तातरुगुल्मादिरपिबुध्यतेयोगविशेषोपीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्धेत्यादि।। गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते।। तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः।। सा च शक्यसम्बन्धः।। तथाहि। प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः।। परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात्।। यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात्।। तेन प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरे लक्षणा।। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातकेषु लक्षणा।। सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्।। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेन लक्षणा।। इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणोच्यते।। एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदभावयोर्बोधात्।। यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्या

॥ लक्षणाशक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥

त्।। इदन्तु बोध्यम्।। शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः।। यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम्।। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा।। तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः।। परं त्वेवं क्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्।। तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्।। यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते।। यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा।। किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम्।। लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम्।। शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थः

सि०मु० शाब्दबोधंप्रतिपदानांसामर्थ्यावधारणात्॥वाक्येतुशक्तेरभावाल्लक्ष्यसम्बन्धरूपालक्षणापिनास्ति॥यत्रगभीरायांनद्यांघोषइत्युक्तम्तत्रनदी।पद
२८ स्यनदीतीरेलक्षणा॥गभीरपदार्थस्यनद्यासहान्वयः॥क्वचिदेकदेशान्वयस्यापिस्वीकारात्॥यदितत्रैकदेशान्वयोनस्वीक्रियतेतदानदीपदस्यग
भीरनदीतीरेलक्षणा॥गभीरपदंतात्पर्यग्राहकम्॥बहुव्रीहावप्येवम्॥तत्रहिचित्रगुपदादौयथाएकदेशान्वयःस्वीक्रियते॥तदागोपदस्यगोस्वामि
निलक्षणा॥गविचित्राभेदान्वयः॥यदित्वेकदेशान्वयोनस्वीक्रियतेतदागोपदस्यचित्रगोस्वामिनिलक्षणा॥चित्रपदंतात्पर्यग्राहकं॥एवमारूढवा
नरोवृक्षइत्यत्रवानरपदेवानरएवृक्षकर्मणिलक्षणा॥आरूढपदंचतात्पर्यग्राहकम्॥एवमन्यत्रापि॥तत्पुरुषेतुपूर्वपदेलक्षणा॥तथाहि॥राजपुरु
षादिपदेराजपदार्थेनपुरुषादिपदार्थस्यसाक्षान्नान्वयः॥निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्॥अन्यथाराजापुरुषइत्यत्रापि
तथान्वयबोधःस्यात्॥घटोनपटइत्यादौघटपदाभ्यांनञःसाक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति॥नीलोघटइत्यादौनामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वया
द्वंदेनेति॥नचराजपुरुषइत्यादौलुप्तविभक्तेःस्मरणंकल्प्यमितिवाच्यम्॥अस्मृतविभक्तेरपिततोबोधोदयात्॥तस्माद्राजपदादौराजसम्बन्धि
निलक्षणा।तस्यपुरुषेणसहाभेदान्वयः॥द्वन्द्वेतुधवखदिरौछिन्धीत्यादौधवश्चखदिरश्चविभक्त्यर्थहित्वमकारेणबुध्यतेतत्रनलक्षणा॥नचसा
हित्येलक्षणेतिवाच्यम्॥साहित्यशून्ययोरपिद्वन्द्वदर्शनात्॥नचैकक्रियान्वयित्वरूपंसाहित्यमस्तीतिवाच्यम्॥क्रियाभेदेपिधवखदिरौछि
न्धिपश्येत्यादौतद्दर्शनात्॥साहित्यस्याननुभवाच्च॥अतएवराजपुरोहितौसायुज्यकामौयजेयातामित्यत्रलक्षणाभावात्द्वन्द्वआश्रीयते साम०
तस्मात्साहित्यादिकंनार्थः॥किन्तुवास्तवोभेदोयत्रतत्रद्वन्द्वः॥नचनीलघटयोरभेदइत्यादौकथमितिवाच्यम्॥तत्रनीलपदस्यनीलत्वेघटपद २८
स्यघटत्वेलक्षणा॥अभेदइत्यत्रचाश्रयाऽभेदइत्यर्थात्॥समाहारद्वन्द्वेतुयदिसमाहारोप्यनुभूयतइत्युच्यते॥ ॥ ःॱः ॥ ॥ ५ ॥

तदाअहिनकुलमित्यादौपरपदेऽहिनकुलसमाहारेलक्षणापूर्वपदंतात्पर्यग्राहकम्॥नचभेरीमृदंगंवादयेत्यत्रकथम्॥समाहारस्यापेक्षाबुद्धि
विशेषरूपस्यवादनाऽसम्भवादितिवाच्यम्॥परम्परासम्बन्धेनतदन्वयात्॥एवंपञ्चपूलीत्यादावपिपरेतुअहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च
बुध्यतेप्रत्येकमेकत्वान्वयः॥समाहारसंज्ञाचएकत्वंनपुंसकत्वंचमाणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैवअन्यत्रैकवचनमसाधित्याहुः॥पितरौ
श्वशुरावित्यादौपितृपदेजनकदम्पत्योःश्वशुरपदेस्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा॥एवमन्यत्रापि॥घटादौतुनलक्षणा॥घटत्वेनरूपेणनानाघ
टोपस्थितिसम्भवात्॥कर्मधारयस्थलेतुनीलोत्पलमित्यादौअभेदसम्बन्धेननीलपदार्थउत्पलपदार्थेप्रकारस्तत्रनलक्षणा॥अतएवनिषाद
स्थपतिंयाजयेदित्यत्रनतत्पुरुषः॥लक्षणापत्तेः॥किन्तुकर्मधारयः॥लक्षणाभावात्॥नचनिषादस्यसंकरजातीयस्यवेदानधिकारेयाजना

आसत्तिर्योग्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते॥८३॥कारणंसन्निधानंतुपदस्यासत्तिरुच्यते॥ श्रीरामायनमः

सम्भवादितिवाच्यम्॥निषादस्यविद्याप्रयुक्तेस्तत्रएवकल्पनीयत्वात्॥लाघवेनमुख्यार्थान्वयेतदनुपपत्त्याकल्पनायाःफलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादि
ति॥उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौपरपदेतत्सम्बन्धिनिलक्षणा॥पूर्वपदार्थप्रधानतयाचान्वयबोधइति॥इत्थंसमासेनकापिशक्तिःपदशक्त्यैवनिर्वाहा
दिति॥आसत्तिरित्यादि॥आसत्तिज्ञानंयोग्यताज्ञानंआकांक्षाज्ञानंतात्पर्यज्ञानंचशाब्दबोधेकारणं॥आसत्तिपदार्थमाह॥कारणमिति॥सन्निधानंत्विति
अन्वयप्रतियोगिपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तत्ज्ञानंशाब्दबोधेकारणम्॥कचिद्व्यवहितेअव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधइतिकेचित्॥यत्पदार्थेनसहय
त्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः॥शाब्दबोधेकारणम्॥तेनगिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादावव्यवधानोपस्थित्यभावान्नशाब्दबोधः

नीलोघटोद्रव्यंपटइत्यत्रासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः॥:

म॰मु॰ आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावेपि न क्षतिः॥ ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशाद्व्यवधानेन तत्तत्पदस्मरण
२६ संभव इति चेन्न॥ प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमं तावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः॥ नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्प
त्तेरपि सम्भवात्॥ तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्॥ कथमन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम्॥ परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदै
वखले कपोतन्यायात्तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्॥ वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतं
ति॥ तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति॥ परे तु यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते॥ तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते॥ तथा

॥ पदार्थैतत्रतद्वत्तायोग्यतापरिकीर्तिता॥ ८४ ॥ ॥ ८४ ॥

च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मरणसामग्र्या महावाक्यार्थबोध इत्याहुः॥ एतेन वर्णाभिव्यंग्यः पदार्थपदस्फोटोपि निरस्तः॥ तत्तद्वर्णसंस्कारसहि
तचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति॥ इदन्तु बोध्यम्॥ यत्र द्वारमित्युक्तम्॥ तत्रापि धेहीत्यादिपदस्य ज्ञानादेव बोधः॥ न तु पिधानादिरूपार्थं
ज्ञानात्॥ पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्र शाब्दबोधे हेतुत्वात्॥ किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन नैव सहसाकांक्षत्वात्तेन क्रियापदं विना कथं बो राम॰
धः स्यात्॥ तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः॥ पदाध्याहार आवश्यकः॥ योग्यतां निर्वक्ति॥ पदार्थैरित्यादिना॥ २८
एकपदार्थे परपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः॥ तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिंचतीत्यादौ न शाब्दबोधः॥ नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात्प्राक्
सर्वत्र न सम्भवति॥ वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न॥ तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवा

नव्यास्तुयोग्यताज्ञानंशाब्दबोधेनकारणम्॥वह्निनासिंचतीत्यादौसेकेवह्निकरणत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेनप्रतिबन्धान्नशाब्दबोधः॥तदभा
वनिश्चयस्यलौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रेप्रतिबंधकत्वाच्छाब्दबोधंप्रत्यपिप्रतिबन्धकत्वंसिद्धम्॥योग्यताज्ञानविल
म्बाच्चशाब्दबोधविलम्बोसिद्धइत्याहुः॥आकांक्षांनिर्वक्तियत्पदेनेत्यादि॥येनपदेनविनायस्यपदस्यान्वयाननुभावकत्वंतेनसहतस्याकांक्षेत्यर्थः॥
क्रियापदंविनाकारकपदंनान्वयबोधंजनयतीतितेनतस्याकांक्षा॥वस्तुतस्तुक्रियाकारकपदानांसन्निधानमासत्याचरितार्थम्॥परन्तुघटकर्मक
त्वबोधंप्रतिघटपदोत्तरद्वितीयारूपाकांक्षाज्ञानंकारणंतेनघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौनशाब्दबोधः॥अयमेतिपुत्रोराज्ञःपुरुषोपसा
र्यतामित्यादौतुपुत्रेणसहराजपदस्यतात्पर्यग्रहाभावान्नतेनान्वयबोधः॥पुरुषेणसहतात्पर्यग्रहेतुतेनसहान्वयबोधःस्यादेव॥तात्पर्यंनिर्व

यत्पदेनविनान्यस्याननुभावकताभवेत्॥आकांक्षावक्तुरिच्छातुतात्पर्यंपरिकीर्तितम्॥ ८५॥

क्ति॥वक्तुरिच्छेति॥यदितात्पर्यज्ञानंकारणंनस्यात्तदासैंधवमानयेत्यादौक्वचिदश्वस्यक्वचिल्लवणस्यबोधइतिनस्यात्॥नचतात्पर्यग्राहकाणांप्रकरणा
दीनांशाब्दबोधकारणत्वमस्त्वितिवाच्यम्॥तेषामननुगमात्॥तात्पर्यज्ञानजनकत्वेनतेषामनुगमेतुतात्पर्यज्ञानमेवलाघवात्कारणमस्तु॥इत्थंच
वेदस्थलेपितात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरःकल्प्यते॥नचतत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानंकारणमितिवाच्यम्॥सर्गादावध्यापकाभावात्॥नचप्रलयएव
नास्तिकुतःसर्गादिरितिवाच्यम्॥प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात्॥इत्थंचशुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानंकारणम्॥विसंवादिशुकवाक्येतुशि
क्षयितुरेवतात्पर्यज्ञानंकारणम्॥अन्येतुनानार्थादौक्वचिदेवतात्पर्यज्ञानंकारणम्॥तथाचशुकवाक्येविनैवतात्पर्यज्ञानंशाब्दबोधः॥ ७॥

सि॰मु॰ वेदेत्वनादिमिमांसापरिशोधितकैरर्थावधारणमित्याहुः॥पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम्॥तत्रानुभवप्रकारादर्शिताः॥सुगमत्वात्
३० स्मरणंनदर्शितम्॥तत्रहिपूर्वानुभवःकारणम्॥अत्रकेचित्॥अनुभवत्वेननकारणत्वंकिन्तुज्ञानत्वेन॥अन्यथास्मरणोत्तरंस्मरणंनस्यात्॥स
मानप्रकारकस्मरणेनपूर्वसंस्कारस्यविनष्टत्वात्॥मन्मतेतुतेनैवस्मरणेनसंस्कारान्तरद्वारास्मरणोत्तरंजन्यतइत्याहुः॥तन्न॥यत्रसमूहाल
म्बनेनोत्तरंघटपटादीनांक्रमेणस्मरणमजनिष्टसकलविषयकस्मरणंतुमाभूत्तत्रफलस्यसंस्कारनाशकत्वाभावात्कालस्यरोगस्यचरमफ
लस्यवासंस्कारनाशकत्वंवाच्यम्॥तथाचनक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः॥नचपुनःपुनःस्मरणाद्दृढतरसंस्कारानुपपत्तिः॥झटित्युद्बोधकसमवधा
नस्यदार्ढ्यपदार्थत्वात्॥नचविनिगमनाविरहादेवज्ञानत्वेपिनाजनकत्वंस्यादितिवाच्यम्॥विशेषधर्मेणव्यभिचारेज्ञानेसामान्यधर्माणाम

साक्षात्कारेसुखादीनांकारणंमनउच्यते॥अयौगपद्याज्ज्ञानानांतस्याणुत्वमपीष्यते॥८६॥ ॰:॰:

मन्यथासिद्धत्वात्॥कथमन्यथादण्डस्यभ्रमिद्वाराद्रव्यत्वेनरूपेणनकारणम्॥नचान्तरालिकस्मरणानांसंस्कारनाशकत्वेसंशयाद्व्यभिचारसंशय
इतिवाच्यम्॥अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षयाचरमस्मरणस्यैवसंस्कारनाशकल्पनेनव्यभिचारसंशयाभावात्॥इदानींक्रमप्राप्तंमनोनिरूपयति॥
साक्षात्कारेति॥एतेनमनसिप्रमाणंदर्शितम्॥तथाहि॥सुखसाक्षात्कारःसकरणकः॥जन्यसाक्षात्कारत्वात्॥चाक्षुषसाक्षात्कारादिवदित्यनुमाने
नमनसःकारणत्वंसिद्धम्॥नचैवंदुःखादिसाक्षात्काराणामपिकरणान्तराणिस्युरितिवाच्यम्॥लाघवादेकस्यैवसकलसाक्षात्कारकरणत्वसिद्धेः
एवंसुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतयामनसःसिद्धेर्बोद्धव्याःमनसोऽणुत्वेप्रमाणमाह॥अयौगपद्यादिति॥ज्ञानानांचाक्षुषरासनादीनांयौग
पद्यंएककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम्॥ ॥छ

तत्रनानेन्द्रियाणांसत्यपिविषयसन्निधानेयत्सम्बन्धादेकेन्द्रियेणज्ञानमुत्पाद्यतेतदसम्बन्धाच्चक्षुरादिभिःपरैर्ज्ञानंनोत्पाद्यते॥ तन्मनः विभुत्वेचासन्निधा
नंनसम्भवतीतिनविभुमनः॥नचतदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेवतज्ज्ञानविलम्बइतिवाच्यम्॥तथासतिचक्षुरादीनामपिअकल्पनापत्तेः॥नच
दीर्घशष्कुलीभक्षणादौनानावधानभाजाम्पांचकथमेकदानानेन्द्रियजज्ञानानीतिवाच्यम्॥मनसोऽतिलाघवाज्झटितिनानेन्द्रियसम्बन्धान्नानाज्ञा
नोत्पत्त्याउत्पलशतपत्रभेदादिवयौगपद्यप्रत्ययस्यभ्रान्तत्वात्॥नचमनसःसंकोचविकासशालित्वादुभयोत्पत्तिरस्त्वितिवाच्यम्॥नानावयवत
न्नाशादिकल्पनेगौरवाल्लाघवान्निरवयवस्यैवाणुरूपस्यमनसःकल्पनादितिभावः॥ ॥इतिद्रव्यपदार्थव्याख्यासमाप्ता॥ ॥द्रव्यंनिरूप्यगुणान्नि
रूपयति॥ अथेति ॥गुणत्वजातौकिंमानमितिचेत्॥इदंद्रव्यंकर्मभिन्नसामान्यवतियायाकारणतासाकिञ्चिद्धर्मावच्छेद्या॥निरवच्छेद्यकारण

अथद्रव्याश्रिताज्ञेयानिर्गुणानिष्क्रियागुणाः॥रूपंरसःस्पर्शगन्धौपरत्वमपरत्वकम्॥८७॥द्रवोगुरुत्वंस्नेहश्चवेगोमू
र्तगुणाअमी॥धर्माधर्मौभावनाचशब्दोबुद्ध्यादयोपिच॥८८॥ ॥ छ ॥ ॥श्रीकृष्णपरमात्मने॥ ॥ छ ॥

तायाअसम्भावात्॥नहिरूपत्वादिकंसत्तावातत्रावच्छेदिकान्यूनाधिकदेशवृत्तित्वात्तस्मात्तुर्विशिष्टस्तदनुगतंकिञ्चिद्वाच्यंतदेवगुणत्वमिति॥ द्र
व्याश्रिताइति॥यद्यपिद्रव्याश्रितत्वंनलक्षणङ्कर्मादावतिव्याप्तेः॥तथापिद्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वन्तदर्थः॥भवतिहिगुणत्व
न्द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकन्तद्वत्ताचगुणानामिति॥द्रव्यत्वङ्कर्मत्वंवानद्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकङ्गगनादौद्रव्यकर्मणोरभावात्॥द्रव्यत्वत्वं
सामान्यत्वादिकंनजातिरितितद्व्युदासः॥निर्गुणाइति॥यद्यपिनिर्गुणात्वङ्कर्मादावपि॰ तथापि॰ सामान्यवत्त्वेसतिकर्मान्यत्वेचसतिनिर्गुणत्वं
म्बोध्यम्॥जात्यादीनांनसामान्यवत्त्वङ्कर्मणोनकर्मान्यत्वन्द्रव्यस्यननिर्गुणत्वमितितत्रनातिव्याप्तिः॥ निष्क्रियाइति॰स्वरूपकथनंनतुलक्षणम्॥

सि॰मु॰ ॥ गगनादावृत्तिव्याप्तेः॥ मूर्त्तगुणा इति॥ वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः॥ अमूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः॥ अमूर्त्तगुणा इति॥ मूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः॥
३१ उभयेषामिति॥ मूर्त्तामूर्त्तगुणा इत्यर्थः॥ संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्रित्वचतुष्ट्वादिकन्त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम्॥ अत ऽशेषगुणा इति॥ रूप
रसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः॥ बुद्ध्यादीति॥
बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः॥ स्पर्शान्ता इति॥ रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः॥ द्रवो द्रवत्वं॥ वैशेषिका इति॥ विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे

एते मूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः॥ सङ्ख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः॥ ८८॥ संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वि
त्वादिकास्तथा॥ द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः॥ ९०॥ अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः॥ बुद्ध्यादिषट्कं स्प
र्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः॥ ९१॥ अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः॥ संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवो नैमित्तिकस्तथा॥
९२॥ गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्त्तिताः॥ सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च॥ ९३॥ एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्प
र्शान्ताः शब्दकाः॥ बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः॥ ९४॥ अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः॥ अकारण
गुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः॥ ९५॥ ॥ ⁘ ॥ ॥ ११ठक् विशेषगुणा इत्यर्थः॥ संख्यादिरिति॥ संख्यापरिमाणपृथक्त्वसं

योगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः॥ द्वीन्द्रियेति॥ चक्षुषा त्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात्॥ बाह्येति॥ रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात्॥ विभूनामिति॥
बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः॥ अकारणेति॥ अकारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपाद

बुद्ध्यादयस्त्वनतादृशाः॥आत्मादेः कारणाभावात्॥पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावाद्पाकजादित्युक्तम्॥तथाविधमपाकजम्॥तथैकत्वमपिबोध्य
म्॥स्पष्टम्॥कर्मजन्यत्वं यद्यपिन साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः॥संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च॥तथापिकर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्बोध्यम्॥एवमन्यत्रा
प्यूह्यम्॥पृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्यप्रत्येकमन्वयादेकत्वम्पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम्॥पृथक्त्वपदेनचैकपृथक्त्वं विवक्षितम्॥भवेदसमवायित्वमिति॥घटा
दिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्योभवन्ति एवंकपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वम्॥शब्दस्यापिद्विती
यशब्दम्प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपिज्ञेयम्॥निमित्तत्वमितिबुध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादितिभावः॥हेतुताद्वयमिति॥असमवा

अपाकजास्तुस्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम्॥स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्॥९६॥स्थितिस्थापकइत्येतेस्युः का
रणगुणोद्भवाः॥संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैतेतुकर्मजाः॥९७॥स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वंस्नेहशब्दके॥भवेदसमवा
यित्वमथवैशेषिकेगुणे॥९८॥आत्मनःस्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः॥वेगेपिचद्रवत्वेचसंयोगादिद्वयेतथा॥९९
द्विधैकारणत्वंस्यादथप्रादेशिकोभवेत्॥वैशेषिकोविभुगुणःसंयोगादिद्वयन्तथा॥ १०० ॥ ठ ॥ १०० ॥ ठ ॥ १०० ॥

यिकारणत्वंनिमित्तकारणत्वञ्च॥तथाहि॥उष्णस्पर्शः उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणम्॥पाकजेनिमित्तम्॥गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकार
णमभिघातेनिमित्तम्॥वेगोवेगस्पन्दयोरसमवायि॥अभिघातेनिमित्तम्॥द्रवत्वन्द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि॥संग्रहेनिमित्तम्भेरीदण्डसंयोगः॥
शब्देनिमित्तम्भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीवंशदलद्वयविभागःशब्देनिमित्तंवंशदलाकाशविभागोऽसमवायीइति॥द्विधेति॥प्रादेशिकः॥अव्या

गचक्षुरिति॥रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा॥रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः॥तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिवि
शेषोऽनुभवसिद्ध एव॥रूपशब्दाप्रयोगेपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव॥एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम्॥
नचैकैका एव नीलारुणादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यम्॥नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादवि
नाशशालितया नानात्वात्॥अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत॥नच नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयको
ऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम्॥प्रतीत्या समवायानुल्लेखात्॥नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यम्॥प्रत्यक्षस्य तज्जातीयवि
षयत्वात्॥सैवेयं गुर्जरीति वत्॥लाघवन्तु प्रत्यक्षबाधितम्॥अन्यथा पटादीनामप्यैक्यप्रसंगात्॥उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वा

॥ चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्॥चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा॥१०१॥

पत्तेरिति॥एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम्॥चक्षुर्ग्राह्यमिति॥चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः॥एवमग्रेपि॥द्रव्यादेरिति॥उपलम्भकमुपलब्धिकार
णम्॥इदमेव विवृणोति॥चक्षुष इति॥द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम्॥शुक्लादिमनेकधेति॥तच्च रूपं शुक्लनी
लपीतरक्तहरितकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकं भवति॥ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं रूपं भवति॥इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवान तावन्निरूपोऽप्र
त्यक्षप्रसंगात्॥नापि व्याप्यवृत्ति नीलादिकं रूपमुत्पद्यते॥पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसंगात्॥नाप्यव्याप्यवृत्ति नीलादिकमुत्पद्यते॥व्याप्यवृ राम॰
त्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वविरोधात्॥तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयवैर्विजातीयं चित्ररूपमारभ्यते॥अत एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोपि॥ ३२
॥ नानारूपकल्पने गौरवात्॥ इत्थञ्च नीलादीनां पी ॥

ताद्यारम्भेप्रतिबन्धकत्वकल्पनात्॥अवयविनिनपीताद्युत्पत्तिः एतेनस्पर्शोपिव्याख्यातः॥ रसादिकमपिनाव्याप्यवृत्तिः॥किन्तुनानाजातीयरसवद
वयवैरारब्धेऽवयविनिरसाभावेपिनक्षतिः॥तत्ररसनयावयवरसएवगृह्यतेरसनेन्द्रियादीनांद्रव्यग्रहेसामर्थ्याभावात्॥अवयविनोनीरसत्वेपिक्ष
तेरभावात्॥नव्यास्तुतत्राव्याप्यवृत्तिरसेवनानारूपम्॥नीलादेःपीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पनेगौरवात्॥अतएवलोहितोयस्तुवर्णेनमुखेपुच्छेचपा
ण्डुरः॥श्वेतःखुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यते इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते॥नचव्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययोर्विरोधः॥मानाभावात्॥नचलाघवादे
कंरूपम्॥अनुभवविरोधात्॥अन्यथाघटादेरपिलाघवादेकंस्यात्॥एतेनस्पर्शादिकमपिव्याख्यातमितिवदन्ति॥जलादीति॥जलपरमाणौतेजः

जलादिपरमाणौतन्नित्यमन्यत्सहेतुकम्॥रसस्तुरसनाग्राह्योमधुरादिरनेकधा॥१०२॥सहकारीरसज्ञायानित्यतादि
चपूर्ववत्॥घ्राणग्राह्योभवेद्गन्धोघ्राणस्यैवोपकारकः॥१०३॥सौरभश्चासौरभश्चसद्द्वेधापरिकीर्तितः॥स्पर्शस्त्वगि
न्द्रियग्राह्यस्त्वचःस्यादुपकारकः॥१०४॥ अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्सत्रिविधोमतः॥ ॥ ॥ ॥

परमाणौचरूपंनित्यम्॥पृथिवीपरमाणुरूपन्तुमनित्यम्॥ तत्रपाकेनरूपान्तरोत्पत्तेः॥नहिघटस्यपाकानन्तरंतदवयवोऽपक्वउपलभ्यते॥नहिरक्तक
पालस्यकपालिकानीलावमवाभवति॥एवंक्रमेणपरमाणावपिपाकसिद्धेः॥अन्यतजलेतेजःपरमाणुरूपभिन्नंरूपम्॥सहेतुकम्॥जन्यम्॥सन्निरू
पयति॥रसस्त्विति॥रसनज्ञानेरसःकारणमित्यर्थः॥पूर्ववदिति॥ जलपरमाणोरसोनित्यः॥ अन्यःसर्वोपिरसोऽनित्यइत्यर्थः॥गन्धंनिरूपयति०
घ्राणग्राह्यइति॥उपकारणइति॥ घ्राणजन्यज्ञानेसहकारीसइत्यर्थः॥सर्वोपिगन्धोऽनित्यएव॥स्पर्शंनिरूपयति॥स्पर्शइति॥ उपकारकइति॥स्पार्श
नप्रत्यक्षेस्पर्शकारणमित्यर्थः॥ अनुष्णाशीतइति॥पृथिव्यांवायौचस्पर्शोऽनुष्णाशीतः॥जलेशीतः॥तेजस्युष्णः॥ ॥ ॥ ॥७॥ ॥ ॥

॥काठिन्येति॥कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः॥कठिनत्वादिकन्तु संयोगगतो जातिविशेषः॥चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः॥पूर्ववदिति॥जलतेजोवायुपर
माणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः॥एतेषां॰ रूपरसगन्धस्पर्शानाम्॥नान्यत्रेति॥पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्य
ते॥नहि शतधाध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते॥नीरसौरभमौष्ण्यञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादि
वत्॥तत्रापि॥पार्थिवेष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति॰ तेषामयमाशयः॥अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति॰
परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः॥पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः॥तेज
सामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति॥अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पन्नरूपादिमद्भवतीति

काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्॥५॥ एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्॥ तत्रापि परमाणौ स्या
त्पाको वैशेषिके नये॥१०६॥ ॥

शिष्यबुद्धिवैशद्याय क्षणप्रक्रिया तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चि
त्सापेक्षो विभागं जनयेत्॥निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात्॥संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकं सूत्रम्॥ स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वन्तस्यार्थः॥अ
न्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणाद्व्याप्तिः स्यात्॥तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः॥स्यात्
दा दशलक्षणा॥अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदैकादशलक्षणा॥तथाहि॥अथ नवक्षणा वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः पर
माण्वन्तरेण विभागः॥ततः आरम्भकसंयोगनाशः॥ततो द्व्यणुकनाशः॥१॥ततः परमाणौ श्यामादिनाशः॥२॥ततो रक्ताद्युत्पत्तिः॥३॥ततो द्रव्यारम्भानुगुणा
क्रिया॥४॥ततो विभागः॥५॥ततः पूर्वसंयोगनाशः॥६॥तत आरम्भकसंयोगः॥७॥ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः॥८॥ततो रूपाद्युत्पत्तिः॥९॥इति नवक्षणा॥ ॥

॥ननुश्यामादिनाशक्षणरक्तोत्पत्तिक्षणेवापरमाणौद्रव्यारम्भानुगुणाक्रियाः स्त्वितिचेन्न॥अग्निसंयुक्तेपरमाणौयत्कर्मतद्विनाशमन्तरेणगुणोत्पत्तिमन्त
रेणचपरमाणौक्रियान्तरभावात्॥कर्मवतिकर्मान्तरानुत्पत्तेः॥निर्गुणेद्रव्येद्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च॥तथापिपरमाणौश्यामादिनिवृत्तिसमकालेर
क्ताद्युत्पत्तिः स्यादितिचेन्न॥पूर्वरूपादिध्वंसस्यापिरूपान्तरेहेतुत्वात्॥अथदशक्षणा॥स्वचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टंकालमपेक्ष्यविभागेनवि
भागजननेसतिस्यात्॥तथाहि॥वह्निसंयोगाद्व्यणुकारम्भकेपरमाणौकर्मततोविभागः॥ततआरम्भकसंयोगनाशः॥ततोद्व्यणुकनाशविभागज
विभागौ १ ततःश्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततोरक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततोवह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणोनाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्र
व्यारम्भानुगुणाक्रिया ५ ततोविभागः ६ ततश्चपूर्वसंयोगनाशः ७ ततआरम्भकसंयोगः ८ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ९ अथरक्तोत्पत्तिः १० ॥अथैकादशक्षणा
॥वह्निसंयोगात्परमाणौकर्म ततोविभागः॥ततोद्रव्यारम्भकसंयोगनाशः॥ततोद्व्यणुकनाशः १ ततोद्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्यविभागजविभा
गश्यामनाशौ २ ततःपूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ ततउत्तरदेशसंयोगः ४ ततोवह्निनोदनजन्यपरमाणौकर्मनाशः ५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यार
म्भानुगुणाक्रिया ६ ततोविभागः ७ ततःपूर्वसंयोगनाशः ८ ततोद्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः ९ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः १० ततोरक्ताद्युत्पत्तिः ११ मध्यशब्द
वदेकस्मादग्निसंयोगान्नरूपनाशोत्पादौ॥तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात्॥किञ्चयदिनाशकएवोत्पादकस्तदानष्टेरूपादावग्निनाशेनीरूपश्चि
रंपरमाणुःस्यात्॥उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदारक्तोत्पत्तौतदग्नेर्नाशेरक्ततरतानस्यात्॥अथपरमाण्वन्तरेकर्मचिन्तनात्पञ्चमादिक्षणेपिगुणोत्पत्तिः
॥तथाहिएकत्रपरमाणौकर्म ततोविभागः॥ततआरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी॥ततोद्व्यणुकनाशःपरमाण्वन्तरकर्मजन्यविभागद्वा
त्येकःकालः १ ततःश्यामादिनाशोविभागाच्चपूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकःकालः २ ततोरक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगद्वयेकःकालः॥ ३ ॥ छ

सि॰मु॰ ३४

॥अथद्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततोरक्तोत्पत्तिरिति ५ ॥पञ्चक्षणा॥द्रव्यनाशसमकालंपरमाण्वन्तरेकर्मचिन्तनात्॥षष्ठेगुणोत्पत्तिः॥तथाहि॥परमाणुक
र्मणापरमाण्वन्तरविभागः॥ततआरंभकसंयोगनाशः॥ततोद्व्यणुकनाशःपरमाण्वन्तरकर्मणी॥अथश्यामादिनाशः॥परमाण्वन्तरेकर्मजोवि।
भागश्च २ ततोरक्तोत्पत्तिःपरमाण्वन्तरेपूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततःपरमाण्वंन्तरसंयोगः ४ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथरक्तोत्पत्तिः ६ एवंश्यामनाशक्ष
णेपरमाण्वन्तरेकर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा॥तथाहि॥परमाणौकर्मततःपरमाण्वन्तरेणविभागः॥ततआरम्भकसंयोगनाशः॥ततोद्व्यणुकनाशः १ त
तःश्यामादिनाशःपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततोरक्तोत्पत्तिःपरमाण्वन्तरेकर्मजविभागश्च ३ ततःपरमाण्वन्तरेणपूर्वसंयोगनाशः ४ ततःपरमाण्वंन्तरेण
संयोगः ५ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततोरक्तोत्पत्तिरिति ७ ॥एवंरक्तोत्पत्तिसमकालंपरमाण्वन्तरेकर्मचिन्तनादष्टक्षणा॥ तथाहि ॥परमाणौक

॥ नैयायिकानान्तुनयेद्व्यणुकादावपीष्यते ॥

र्मततःपरमाण्वन्तरविभागः॥ततआरम्भकसंयोगनाशः॥ततोद्व्यणुकनाशः १ ततःश्यामनाशः २ ततोरक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततःपरमा
ण्वन्तरकर्मजविभागः ४ ततःपूर्वसंयोगनाशः ५ ततःपरमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथरक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा॥नैयायिकानांम
तेद्व्यणुकादाववयविन्यपिपाकोभवति॥तेषामयमाशयः अवयविनांसच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाकोनविरुध्य
ते॥नैयायिकानामिति॥नैयायिकानांमतेद्व्यणुकादौअवयविन्यपिपाकोभवति॥तेषामयमाशयः॥अवयविनांसच्छिद्रत्वाद्वह्नेः॥सूक्ष्मावयवैरंतः एम॰
प्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि॥पाकोनविरुध्यतेवैशेषिकमते॥अनन्तावयवितन्नाशकल्पनेगौरवम्॥ ॥ओंनमोभगवतेवासुदेवायइति ॥ ३४

इत्यत्र सोयं घट इत्यादौ प्रत्यभिज्ञापि संगच्छते। यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयवविनाशोपि स्वीक्रियत इति॥ संख्यां निरूपयितुमाह॥ गणनेति॥ गणनव्यवहा
रासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः॥ नित्येष्विति॥ नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम्॥ अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः॥ द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसं
ख्याः अपेक्षाबुद्धिजन्याः॥ अनेकेति॥ यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्त्तते॥ तथापि एको द्वाविति प्रत्ययाभावात्॥ एको न द्वाविति प्रत्ययस
द्भावाच्च॥ द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चित्सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपयेत॥ अपेक्षाबुद्धिनाशादिति॥ प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः॥ ततो वि
शेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम्॥ ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च॥ ततो द्वित्वनाश इति॥ यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वं

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते॥१०७॥ नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्ये नित्यमिष्यते॥ द्वित्वादयः पराद्धा
न्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः॥१०८॥ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः॥ अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो नि
रूपितः॥१०९॥ ४

योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात्॥ तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते॥ अन्यथा
निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्॥ न तु द्वित्वप्रत्यक्षम्॥ तदानीं विषयाभावाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमा
त्॥ तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते॥ न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम्॥ कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात्॥ अपेक्षाबु
द्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात्॥ अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते॥ न चापेक्षाबुद्धिर्द्वित्वप्रत्य
क्षकारणत्वमस्त्विति वाच्यम्॥ लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात्॥ अतीन्द्रियेद्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्॥ सर्गादिकालीनपरमाण्वा

सि॰मु॰ अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह ॥ अनेकेति ॥ अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः ॥ इदन्तु बोध्यम् ॥ यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्य
३५ ते ॥ यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः ॥ आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते ॥ तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते ॥ सेनाव
नादावुत्पन्नेपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् ॥ इत्थञ्चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते ॥ बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे हेतुतत्तारतम्याभावान्नोप
पद्येतेत्यवधेयम् ॥ परिमाणं निरूपयति ॥ परिमाणमिति ॥ परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः ॥ तच्चतुर्विधम् ॥ अणुमहद्दीर्घह्र
स्वञ्चेति ॥ इदं चातुर्विध्यं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ तत्राणुत्वह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते ॥ तत्परिमाणम् ॥ नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते ॥ जाय

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ॥ परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ ११० ॥ अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भे
दईरितः ॥ अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमिहेष्यते ॥ १११ ॥ संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥ अनित्यं द्व्य
णुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ ११२ ॥ परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥ १जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते ॥

अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् ॥ तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः ॥ तत्र संख्याजन्यमुदाहरन्ति ॥ द्व्यणुकादाविति ॥ द्व्यणुक
स्त्रसरेण्वोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् ॥ परिमाणस्य स्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजन्यकत्वात् द्व्यणुकस्याणुपरि राम॰
माणन्तु परिमाणत्वाणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् ॥ त्रसरेणुपरिमाणं न सजातीयम् ॥ अतः परमाणोर्द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्र ३५
सरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरन्ति ॥ घटादाविति ॥ घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ॥ ७ ॥

प्रचयजन्यमुदाहर्तुंप्रचयंनिर्वक्ति॥प्रचयइति॥परिमाणन्त्वाश्रयनाशादेवनश्यतीत्याह॥नाशइति॥अर्थात्परिमाणस्यैवनचावयविनाशः॥कथंपरि।
माणनाशकः॥सत्यप्यवयविनित्रिचतुरादिपरिमाणुविश्लेषेतदुपचये वावयविनःप्रत्यभिज्ञानेपिपरिमाणान्तरस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिवाच्यम्॥परमाणु
विश्लेषेहिद्व्यणुकस्यनाशोऽवश्यमभ्युपेयः॥तन्नाशेचत्र्यणुकनाशः॥एवंक्रमेणमहावयविनोनाशस्यावश्यकत्वात्॥सतिचनाशकेऽनभ्युपगममात्रेण
नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥शरीरादाववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाशआवश्यकः॥नचपटादिनाशेपितन्त्वन्तर
संयोगात्परिमाणाधिक्यंनस्यादितिवाच्यम्॥तत्रापिवेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात्॥किञ्चतन्त्वन्तर
स्यतत्पटावयवत्वेपूर्वन्तत्पटएवनस्यात्॥तन्त्वन्तररूपकारणाभावात्॥तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावेचनतेनपरिमाणाधिक्यंसंयुक्तद्रव्यान्तरवत्॥तस्मा

प्रचयःशिथिलाख्योयःसंयोगस्तेनजन्यते॥११३॥परिमाणंतूलकादेर्नाशस्त्वाश्रयनाशतः॥संख्यावत्तुपृथक्त्वंस्यात्

तत्रतन्त्वन्तरसंयोगेसतिपूर्वपटनाशस्ततःपटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यंस्वीकार्यम्॥अवयविनःप्रत्यभिज्ञान ऽऽ थक्प्रत्ययकारणम्॥११४॥
न्तुसाजात्येनादीपकलिकादिवत्॥नचपूर्वतन्तवएवतन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटेसत्येवपटान्तरमारभन्तामितिवाच्यम्॥मूर्तयोःसमानदेशताविरो
धात्॥तत्रपटद्वयासम्भवात्॥एकदानानाद्रव्यस्यतत्रोपलम्भस्यबाधितत्वाच्च॥तस्मात्पूर्वस्यद्रव्यस्यप्रतिबन्धकस्यविनाशेद्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्याव
श्यमभ्युपेयत्वम्॥पृथक्त्वंनिरूपयति॥संख्यावदिति॥पृथक्प्रत्ययासाधारणंकारणम्॥पृथक्त्वम्॥तन्नित्यतादिकंसंख्यावत्॥यथाहिनित्येषुएक
त्वंनित्यमनित्येषुअनित्यम्॥अनित्यमेकत्वन्तुआश्रयद्वितीयक्षणेनोत्पद्यते॥आश्रयनाशान्नश्यति॥तथैकपृथक्त्वमपि॥द्वित्वादिवद्द्विपृथक्त्वा।
दिकमपीत्यर्थः॥नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावोभासतेतत्कथंपृथक्त्वंगुणान्तरंस्वीक्रियते॥नचास्तुपृथक्त्वमन्योन्याभावइतिवाच्यम्॥

रूपंनघटइतिप्रतीत्यनापत्तेः॥नहिरूपेघटावधिकंपृथक्त्वंगुणान्तरमस्ति॥नवाघटेघटावधिकमपृथक्त्वमस्ति॥येनपरम्परासम्बन्धःकल्प्यतइत्यत
आह॥अन्योन्याभावतइति॥बिलक्षणइति॥ननुशब्दवैलक्षण्यमेवनत्वर्थवैलक्षण्यमितिचेन्न॥विनार्थभेदंघटात्पृथगितिवद्घटोनपटइत्यत्रापिपञ्च
मीप्रसंगात्॥तस्माद्यदर्थकयोगेपञ्चमीसोऽर्थोनञर्थान्योन्याभावतोभिन्नोगुणान्तरंकल्प्यतइति॥संयोगंनिरूपयति॥अप्राप्तेति॥तंविभजते॥कीर्तितइति॥एषः

॥अन्योन्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते॥अस्मात्पृथगिदंनेतिप्रतीतिर्हिविलक्षणा॥११५॥अप्राप्तयोस्तयाप्राप्तिःसैव
संयोगईरितः॥कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेषआद्योन्यतरकर्मजः॥११६॥तथोभयस्पन्दजन्योभवेत्संयोगजोऽपरः॥आद्यःश्येनेन
शैलादिसंयोगःपरिकीर्तितः॥११७॥मेषयोःसन्निपातोयःसद्वितीयउदाहृतः॥कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः॥
११८॥तृतीयःस्यात्कर्मजोपिद्विधैवपरिकीर्तितः॥अभिघातोनोदनंचशब्दहेतुरिहादिमः॥११९॥शब्दाहेतुर्द्वितीयःस्या
द्विभागोपित्रिधाभवेत्॥एककर्मोद्भवस्त्वाद्योद्वयकर्मोद्भवोपरः॥१२०॥विभागजस्तृतीयःस्यात्तृतीयोपिद्विधाभवेत्॥
हेतुमात्रविभागोत्थोहेत्वहेतुविभागजः॥१२१॥ ॥ ॥ॐनमोभगवतेबासुदेवायनमःइति॥ ॥१२१॥४

संयोगःसन्निपातःसंयोगः॥द्वितीयः॥उभयकर्मजः॥तृतीयइति॥संयोगजसंयोगइत्यर्थः॥तृतीयःस्यादिति॥पूर्वेणान्वितआदिमःअभिघातः॥
द्वितीयोनोदनाख्यःसंयोगइति॥विभक्तप्रत्ययसाधारणंकारणम्॥बिभागंनिरूपयति॥विभागइति॥एककर्मकेति॥तदुदाहरणंतुश्येनशैलविभागादिकं
पूर्ववद्बोध्यम्॥तृतीयोपि विभागजःकारणमात्रविभागजन्यःकारणाकारणविभागजन्यश्चेति द्विधाआद्यस्तावत्॥यत्रैककपालेकर्मततःकपालद्वय
विभागःततोघटारम्भकसंयोगनाशस्ततोघटनाशःततस्तेनैबकपालविभागेनस्वकर्मणः॥कपालस्याकाशविभागोजन्यते॥तत्तआकाशसंयोगनाशः

॥ततउत्तरदेशसंयोगः॥ततःकर्मनाशइति॥नचतेनकर्मणैवकथंदेशान्तरविभागोनजन्यतइतिवाच्यम्॥एकस्यकर्मणआरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभाग
जनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य चविरोधात्॥अन्यथाविकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात्॥तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयो
गप्रतिद्वन्द्विविभागंजनयेत्॥तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागंनजनयेत्॥नचकारणविभागेनैवद्रव्यनाशात्पूर्वंकुतोदेशान्तरविभागोनजन्यतइतिवा
च्यम्॥आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्यसतिद्रव्येदेशान्तरविभागासम्भवात्॥द्वितीयस्त्वावत्॥यत्रहस्तक्रिययाहस्ततरुविभागस्त
तःशरीरेपिविभक्तप्रत्ययोभवति॥तत्रशरीरतरुविभागेहस्तक्रियानकारणंव्यधिकरणत्वात्॥शरीरेतुक्रियानास्त्येवअवयविकर्मणोयावदवयवक

परत्वञ्चापरत्वञ्चद्विविधंपरिकीर्तितं॥दैशिकंकालिकंचापिमूर्तएवतुदैशिकं॥१२२॥परत्वंदेशसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो
भवेत्॥अपरत्वंतदल्पत्वबुद्धितःस्यादितीरितम्॥१२३॥तयोरसमवायीतुदिक्संयोगस्तदाश्रये॥दिवाकरपरिस्पन्द
भूयस्त्वज्ञानतोभवेत्॥१२५॥ ॥:०:॥ ॥ र्मनियतत्वात्॥ ॥अतस्तत्रकारणाकारणविभागेनकार्याकार्यविभागोजन्यतइति०॥

अतएवविभागोगुणान्तरम्॥अन्यथाशरीरेविभक्तप्रत्ययोनस्यात्॥अतःसंयोगनाश्येनविभागोनान्यथासिद्धोभवति॥परापरव्यवहारनिमित्तेपरत्वापर
त्वेनिरूपयति॥परत्वंचेति॥दैशिकमिति॥दैशिकपरत्वम्बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते॥एवंतदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते॥अत्रा
वधित्वार्थपञ्चम्यपेक्षायथापाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्यप्रयागःपरःपाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्यप्रयागोऽपरइति॥तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयो
रसमवायीअसमवायिकारणम्॥तदाश्रये॥दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये॥ दिवाकरेति ॥ ॥:०:॥ ॥ छ ॥ ॥:०:॥ ॥

सि॰मु॰ अत्रपरत्वापरत्वंकालिकंग्राह्यम्॥यस्यसूर्यस्पंदापेक्षयायस्यसूर्यपरिस्पन्दोऽधिकःसज्येष्ठः॥यस्यन्यूनःसकनिष्ठः॥कालिकपरत्वापरत्वेजन्यद्रव्येएव
३७ अत्रकालिकपरत्वापरत्वयोः॥तेषाम्॥कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम्॥क्रमप्राप्तांबुद्धिंनिरूपयति॥बुद्धेरिति॥तत्रअप्रमांरूपयति॥तच्छून्येति॥
तदभाववतितत्प्रकारकंज्ञानंभ्रमइत्यर्थः॥तत्प्रपञ्चः॥अप्रमाप्रपञ्चः॥आद्यइति॥विपर्यासइत्यर्थः॥शरीरादौनिश्चयरूपंमदात्मत्वप्रकारकंज्ञा
नंगौरोहमित्याकारकम्॥एवंशंखादौपीतःशंखइत्याकारकंयज्ज्ञानंनिश्चयरूपंतद्भ्रमइति॥किंस्विदितिवितर्के॥निश्चयलक्षणमाह॥ ॥

परत्वमपरत्वंतुतदीयाल्पत्वबुद्धितः॥अत्रत्वसमवायीस्यात्संयोगःकालपिण्डयोः॥१२५॥अपेक्षाबुद्धिनाशेननाश
स्तेषांनिरूपितः॥बुद्धेःप्रपञ्चःप्रागेवप्रायशोविनिरूपितः॥१२६॥अथावशिष्टोप्यपरःप्रकारःपरिदर्श्यते॥अप्रमा
चप्रमाचेतिद्विविधंज्ञानमिष्यते॥१२७॥तच्छून्येतन्मतिर्यास्यादप्रमासानिरूपिता॥तत्प्रपंचोविपर्यासःसंशयोपिप्र
कीर्तितः॥१२८॥आद्योदेहेष्वात्मबुद्धिःशंखादौपीततामतिः॥भवेन्निश्चयरूपायासंशयोऽथप्रदर्श्यते॥१२९॥किं
स्विन्नरोवास्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तुसंशयः॥तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्रकारातुनिश्चयः॥१३०॥ससंशयोमतिर्यास्यादेक
त्राभावभावयोः॥साधारणादिधर्मस्यज्ञानंसंशयकारणम्॥ १३१॥ ॥तदभावेति॥तदभावाप्रकारकंतत्प्रकारकम्ज्ञानंनिश्च रम॰

यः॥संशयंलक्षयति॥संशयेति॥एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकंज्ञानंसंशयइत्यर्थः॥साधारणेति॥उभयसाधारणोयोधर्मस्तज्ज्ञानंसंशय ३७
कारणम्॥यथाउच्चैस्तरत्वंस्थाणुपुरुषसाधारणंज्ञात्वास्थाणुर्नवाइतिसंदिग्धएवमसाधारणधर्मज्ञानंसंशयकारणम्॥यथाशब्दत्वंनित्यानि
त्यव्यावृत्तंशब्देगृहीत्वाशब्दोनित्योनवेतिसन्दिग्धे॥विप्रतिपत्तिस्तुशब्दोनित्योनवेत्यादिशब्दात्मिकानसंशयकारणम्॥ ॥ः॥ ॥

शाब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्॥ किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते॥ संशयस्तु मानस एवेति॥ एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशया
द्विषयसंशय इति॥ एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्॥ किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति॥ अप्रमां प्र
ति दोषः कारणम्॥ प्रमां प्रति तु गुणः कारणम्॥ तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः॥ तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम्॥ गुणस्य प्रमाज
नकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम्॥ यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत्॥ न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम्॥ ॰
पीतः शंख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छंखप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्॥ विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कार
णताया न्याय्यत्वात्॥ न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छंखे न श्वैत्यज्ञानम्॥ अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यम्॥ तथा च किं गुणस्य हेतु
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्॥ पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥ १३२॥ प्रत्यक्षे तु विशेष्येण वि
शेषणवता समं॥ सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः॥ १३३॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत्॥ शा
क्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः॥ १३४॥ ॥ त्वकल्पनेनेति वाच्यम्॥ तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः॥
एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात्॥ तत्र दोषाः॥ के इत्याकारकाङ्क्षायामाह॥ पित्तेति॥ क्वचित्पित्तादिभ्रमे पित्तं दोषः॥ क्वचिच्चन्द्रादेः स्व
ल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वम्॥ दोषः क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः॥ अथ के गुणा इत्याकाङ्-
क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान्दर्शयति॥ प्रत्यक्षे त्विति॥ प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षो गुणः॥ अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञा
नं गुणः॥ एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्॥ प्रमां निरूपयति॥ भ्रमभिन्नेति॥ ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात्॥ ः॰ः॥

सि॰मु॰ ॥तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह॥ अथवेति॥ तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः॥ अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चे
३८ त्तथा सति तत्कारणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न॥ यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात्॥ इदन्तु बोध्यम्॥ येन सम्बन्धेन यद्वत्ता
तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम्॥ तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञानेनातिव्याप्तिः॥ एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात्॥ तस्य सप्रकारकत्वा
भावादत आह॥ तत्प्रमेति॥ ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न॥ प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्
न च वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्॥ तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम्॥ तत्र संयोगाभावाव
च्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्॥ लक्ष्यस्याननुगमाल्लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिः॥ प्रामाण्यमिति॥ मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदंति

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथवा प्रमा॥ गुणः स्यात्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमात्रोच्यते प्रमा॥ १३५॥ अथवा तत्प्रकारं य
ज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम्॥ तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम्॥ १३६॥ प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहितम्॥
प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः॥ १३७॥ ॥ःः॥ ॥ ॥तत्र गुरूणाम् मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्य

न्तेनैव गृह्यत इति॥ भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञातताप्रत्यक्षा॥ तया च ज्ञानमनुमीयते मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते॥
सर्वेषामपि मते तत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते॥ विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः॥ तन्मतं दूषयति॥ न राम॰
स्वतो ग्राह्यमिति॥ संशयेति॥ यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात्॥ तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञा ३८
तं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः॥ यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयस्तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम्॥ ॥

॥तथाहि॥इदंज्ञानंप्रमासम्वादिप्रवृत्तिजनकत्वात्॥यन्नैवंतन्नैवं॥यथाऽप्रमा॥इदंपृथिवीत्वप्रकारकंज्ञानंप्रमागन्धवति पृथिवीत्वप्रकारक-
ज्ञानत्वात्॥एवमिदंजलत्वप्रकारकंज्ञानंप्रमा॥स्नेहवतिजलत्वप्रकारकज्ञानत्वात्॥नचहेतुज्ञानंकथंजातमितिवाच्यम्॥पृथिवीत्वप्रकार
कत्वस्यस्वतोग्राह्यत्वात्॥तत्रगन्धग्रहेणगन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापिस्वग्रहत्वात्॥तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वमेवनगृह्यतेसंशयानु
रोधात्॥ननुसर्वेषांज्ञानानांयथार्थत्वात्प्रमालक्षणेतद्विशेष्यकत्वंविशेषणंव्यर्थम्॥नचरङ्गेरजतार्थिनःप्रवृत्तिर्भ्रमजन्यानस्यात्तवमतेभ्र
मस्याभावादितिवाच्यम्॥तत्रहिदोषाधीनस्यपुरोवर्त्तिनिस्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्यहेतुत्वात्॥सत्यरजतस्थलेतुविशिष्टज्ञानस्यसत्वात्त
देवकारणम्॥अस्तुवातत्रापिरजतभेदाग्रहएवकारणमिति॥नचान्यथाख्यातिःसम्भवतिरजतप्रत्यक्षकारणस्यरजतसन्निकर्षस्याभावात्॥रङ्गेरज
तवुद्धेरनुपपत्तेरितिचेन्न॥सत्यरजतस्थलेप्रवृत्तिंप्रतिविशिष्टज्ञानस्यहेतुतायाःक्लृप्तत्वात्॥अन्यत्रापितत्कल्पनात्॥नचसम्वादिप्रवृत्तौतत्कारणंविस
म्वादिप्रवृत्तौतत्कारणंविसम्वादिप्रवृत्तौचभेदाग्रहःकारणमितिवाच्यम्॥लाघवेनप्रवृत्तिमात्रेतस्यहेतुत्वकल्पनात्॥इत्थञ्चरङ्गेरजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनु
रोधेनज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेपिनक्षतिः॥फलमुखगौरवस्यादोषात्॥किञ्चयत्ररङ्गरजतयोरिमेरजतेरङ्गेवेतिज्ञानंजातंतत्रनकारणवाधा
पि॥अपिचयत्ररङ्गरजतयोरिमेरजतरङ्गेइतिज्ञानंतत्रोभयत्रयुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तीस्याताम्॥रङ्गेरङ्गभेदग्रहेरजतभेदग्रहेचान्यथाख्यातिभयात्॥ः
त्वन्मतेदोषादेवरङ्गेरजतभेदाग्रहस्यरजतेरङ्गभेदाग्रहस्यचसत्वात्॥किञ्चानुमितिंप्रतिभेदाग्रहस्यहेतुत्वेजलह्रदेवह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनु
मितिर्निरावाधा॥यदिचविशिष्टज्ञानंकारणंतदाऽयोगोलकेवह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितंतत्सेयमुभयतःपाशारज्जुः॥इत्थञ्चान्यथाख्या
तौप्रत्यक्षमेवप्रमाणम्॥रङ्गंरजततयाऽवेदिषमित्यनुभवादितिसंक्षेपः॥पूर्वंव्याप्तिरुक्तातद्ग्रहोपायस्तुनदर्शितइत्यतस्तन्दर्शयति॥ ॥७.॥

॥व्यभिचारेति॥व्यभिचारग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम्॥व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकत्वात्तदभावः कारणम्॥एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता॥भूयोदर्शनं तु न कारणम्॥व्यभिचारस्फूर्तौ सकृद्दर्शनेपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात्॥क्वचिद्व्यभिचारशंकाविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते॥यत्र तु भूयोदर्शनादपि शंका नापैति तत्र विपक्षबाधकतर्कोपेक्षितः॥ तथाहि वह्निविरहेप्यपि धूमः स्यादिति यद्याशंका भवति॥तदासौ वह्निधूमयोः॥कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्तते॥यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात्कारणं विना कार्यानुपपत्तेः॥यदि च क्वचित्कारणं विनापि कार्यं भविष्यति तदा ऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशंका भवेत॥तदा स्वव्याघातादयः सारणीया॥यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति॥यत्र स्वत एव शंका नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तम्॥ तर्कः क्वचिच्छं

॥ व्यभिचारस्याग्रहोथ सहचारग्रहस्तथा॥हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छंकानिवर्तकः॥ ३८ ॥ ६ ॥

॥ साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा॥स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोयं प्रदर्श्यते ॥ ॥ ३९॥ ९ ॥

कानिवर्तक इति॥इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयितुमाह॥ साध्येति॥ साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः॥ ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्यामत्वस्य घटादावपि सत्वात॥ एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्॥प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्वात॥तत्र च रूपा[illegible]॥एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्वात॥तत्समावत्त्वाभावादिति चेन्न॥यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्या[illegible]त्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात्॥ मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं॥शाकपाकजत्वं तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च॥ एवं पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न

प्रसक्षत्वस्याव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्॥ एवं वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकश्च॥ एवं ध्वंसो विनाशीजन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भाववत्त्वम्॥ सद्धेतावेतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकम्॥ तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किंचित्स्यात्॥ व्यभिचारिणि तु उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः सम्भवतीति॥ अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति॥ सर्व इति॥ स्वञ्च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः॥ उपाधेर्दूषकताबीजमाह॥ व्यभिचारस्येति॥ उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः॥ तथाहि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्॥ यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति॥ व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्य

॥ सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः॥ हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता १४०॥

॥ व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम्॥ शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते॥ १४१ ॥

व्यभिचारावश्यकत्वात्॥ यत्र तु किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्॥ यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात्॥ स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः॥ बाधोन्नीतस्तु पक्षेतर उपाधिर्भवत्येव॥ यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः॥ यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स सन्दिग्धोपाधिः॥ पक्षेतरस्तु सन्दिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः॥ कथकसंप्रदायानुरोधात्॥ केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलम्॥ तथाहि॥ अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववत्॥ ॥ छ ॥ ॥

सि॰मु॰ ॥आर्द्रेन्धनाभावादिति॥सत्प्रतिपक्षसम्भवात्॥इत्यस्य साधनव्यापकोपि कश्चिदुपाधिः॥यथाकरकापृथिवीकाले कठिनसंयोगवत्वादित्यादौअ
४० नुष्णाशीतस्पर्शवत्वम्॥नचात्रस्वरूपसदुपाधिरेव दूषणमितिवाच्यम्॥सर्वत्रोपाधेर्दूषणंतारसांकर्यात्॥अत्रचसाध्यव्यापकःपक्षावृत्तिरूपा।
धिरितिवदंति॥शाब्दोपमानयोरिति॥वैशेषिकाणांमतेप्रत्यक्षमनुमानंचप्रमाणम्॥शाब्दोपमानयोस्तु॥अनुमानविधयैवप्रामाण्यम्॥तथाहि
दण्डेनगामानयेत्यादि॥लौकिकपदानिवैदिकपदानि वातात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदंबक।
त्वात्॥घटमानयेतिपदकदम्बकवत्॥यद्वाएतेपदार्थामिथःसंसर्गवंतः॥योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्तादृशपदार्थवदृष्टांतेपिदृष्टा

अनुमानगतार्थत्वादितिवैशेषिकंमतं॥तन्नसम्यग्विनाव्याप्तिबोधंशाब्दादिबोधतः॥१४२॥त्रैविध्यमनुमानस्यके
वलान्वयिभेदतः॥द्वैविध्यंतुभवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः॥१४३॥ ॥ओंनमशिवाय॥ ॥१४३॥ ॥

न्तान्तरेणसाध्यसिद्धिरिति॥एवंगवयपदव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरंगवयपदंगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्॥असतिवृत्त्यंतरेवृद्धैस्तत्रप्रयुज्यमानत्वात्॥असतिवृत्त्यन्तरेवृ
द्धैर्यत्रयत्प्रयुज्यतेतत्रतत्प्रवृत्तिनिमित्तकंयथागोपदंगोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्॥यद्वागवयपदस्यप्रवृत्तिनिमित्तिकंसाधुपदत्वादित्यनुमानेनपक्षध
र्मतावलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वंसिध्यति॥तन्मतंदूषयति॥तन्नसम्यगिति॥व्याप्तिज्ञानंविनापिशाब्दादितोबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्॥ ॥ राम॰
नहिसर्वत्रशब्दश्रवणानन्तरंव्याप्तिज्ञानेप्रमाणमस्तीति॥किंचसर्वत्रशब्दस्थलेयदिव्याप्तिज्ञानंकल्प्यते॥तदासर्वत्रानुमितिस्थलेपदज्ञानं ४०
कल्पयित्वाशाब्दबोधएवकिन्नस्वीक्रियतामितिध्येयम्॥ द्वैविध्यमिति ॥ ॥ ओंनमश्शिवायेति ॥ ॥ ॥ ॥

अनुमानंहित्रिविधंकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकि ॥ अन्वयव्यतिरेकिभेदात् ॥ तत्रासद्विपक्षःकेवलान्वयि ॥ यथाघटोऽभिधेयःप्रमेयत्वादित्यादौ
तत्रहिसर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् ॥ असत्सपक्षःकेवलव्यतिरेकी ॥ यथापृथिवीइतरेभ्योभिद्यतेगन्धवत्त्वादित्यादौ ॥ तत्रहिजलादित्र
योदशभेदस्यपूर्वमनिश्चिततत्मानिश्चितसाध्यवतःसपक्षस्याभावात् ॥ सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकीयथावन्हिमान् धूमादित्यादौतत्र
सपक्षस्यमहानसादेर्विपक्षस्यजलह्रदादेश्चसत्वादिति ॥ तत्रहिव्यतिरेकिणिव्यतिरेकस्याव्याप्तिज्ञानंकारणंतदर्थंव्यतिरेकव्याप्तिंनिर्वक्ति
॥ साध्याभावेति ॥ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ अत्रेदंबोध्यम् ॥ यत्संबंधेनयदवच्छिन्नंप्रतियेनसंबन्धेनयेनरूपेण ।
व्यापकतागृह्यते ॥ तत्संबधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानात् ॥ तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य·

॥ अन्वयव्याप्तिरुक्तैवव्यतिरेकिण्यथोच्यते ॥ साध्याभावव्यापकत्वंहेत्वभावस्ययद्भवेत् १४४ ॥

सिद्धिरिति ॥ इत्यश्चयत्रविशेषणतासम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वङ्गन्धात्यन्ताभावेगृह्यते ॥ तत्रगन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावःसिद्ध्यति ॥ यत्रतुतादा ॥
त्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकत्वंगन्धाभावस्यगृह्यते ॥ तत्रतादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावःसिद्ध्यति ॥ सएवान्योन्याभावः ॥ एवंयत्रसंयोगसंबंधेनधूमंप्र
तिसंयोगसम्बन्धेनवन्हेर्व्यापकतागृह्यते ॥ तत्रसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभावेनजलह्रदेसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकधूमाभावःसिद्ध्यति ॥ अत्रचव्यतिरेकव्याप्तिग्रहेव्यतिरेकसहचारज्ञानंकारणम् ॥ केचित्तुव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेवगृह्यते ॥ नतुव्यति
रेकव्याप्तिज्ञानमपिकारणम् ॥ यत्रव्यतिरेकसहचारेणव्याप्तिग्रहस्तत्रव्यतिरेकीत्युच्यते ॥ साध्यप्रसिद्धिस्तुघटादावेवजातापश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदे

सि॰मु॰ अर्थापत्तिरिति॥अर्थापत्तिः प्रमाणांतरमितिकेचिन्मन्यन्ते॥तथाहि॥यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्वं च प्रत्यक्षादव
४१ गतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति॥तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते॥तथाहि॥यत्र जीवित्वस्य
बहिःसत्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते॥एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ
पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति॥अभावप्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वादनुपलंभोपि न प्रमाणान्तरमु॰
किन्त्वनुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणत्वात्॥प्रत्यक्षम्॥ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था॥एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संके
तग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छाब्द एवान्तर्भावात्॥यत्र च व्याप्याद्व्याप्तिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति॥सुखं निरूपयति॥सुखमिति॥काम्य

अर्थापत्तेस्ततो नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते॥व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः॥१४५॥सुखं तु जगतामेक
काम्यं धर्मेण जन्यते॥अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम्॥१४६॥निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञाना
देव जायते॥इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि॥१४७॥ ॥ ॐनमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥

भिलाषविषयः॥धर्मेणेति॥धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः॥दुःखं निरूपयति॥अधर्मेति॥अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्य
र्थः॥प्रतिकूलमिति॥दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः॥इच्छां निरूपयति॥निर्दुःखत्व इति॥इच्छा द्विविधा फलविषयिणी
उपायविषयिणी च॥फलं तु सुखं दुःखाभावश्च॥तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम्॥अत एव पुरुषार्थः सम्भवति॥यज्ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते॥ राम॰
स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात्॥इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः॥ ॐ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमो नमः इति ॥ ॥ ॰ ॥ ४१

उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम्॥ चिकीर्षेति॥ कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा॥ पाकं कृत्या साधयामीति तद
नुभवात्॥ चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्॥ तद्धेतुरिति॥ अत एव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा॥ बलवद्द्वि
ष्टेति॥ बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकमतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा॥ बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये॥ तदहेतुत्वेति॥ बलवदनि
ष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः॥ द्वेषं निरूपयति॥ द्विष्टेति॥ दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः॥ बलवद्द्विष्टसाध
नताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः॥ प्रयत्नं निरूपयति॥ प्रवृत्तिरिति॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात्त्रिविधः प्रयत्न
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्॥ १४७॥ तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्॥ बलवद्द्विष्टहेतुत्व
मतिः स्यात्प्रतिबन्धिका॥ १४८॥ तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते॥ द्विष्टसाधनताज्ञानं भवेद्द्वेषस्य कारणम्॥
१४९॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्॥ एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्॥ १५०॥ चिकीर्षा कृति
साध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा॥ ॥ ः॥ ॥ १२ इत्यर्थः॥ चिकीर्षेति॥ मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकी
र्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः॥ कृतिसाध्यताज्ञानादिबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति॥ कार्यता
ज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः॥ तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति॥ सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या॥ इच्छायाः स्वप्रकारप्र
कारकधीसाध्यत्वनियमात्॥ चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा॥ तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः॥
न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः॥ कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबंधकमिति चेन्न॥ तदभावापेक्षया कृति॥

सि॰मु॰ साध्यत्वज्ञानस्यलघुत्वात्॥नचद्वयोरेवहेतुत्वंगौरवात्॥ननुत्वन्मतेपिमधुविषसंपृक्तान्नभोजनेचैत्यवन्दनेचप्रवृत्त्यापत्तिःकार्यताज्ञानस्यसत्त्वादिति
४२ चेन्न॥स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वात्॥काम्येहिपाकयागादौकामनापुंविशेषणंततश्चबलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्य
साधनताज्ञानेनकार्यताज्ञानंततश्चप्रवृत्तिः॥तत्पृक्तान्नभोजनेनप्रवर्त्ततेतदानींकामनायाःपुरुषविशेषणत्वाभावात्॥नित्येचशौचादिकंपुरुषविशेष
णंतेनशौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्रप्रवृत्तिः॥ननुतदपेक्षायालाघवेनबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैवहेतुत्व
मस्तु॥बलवदनिष्टाननुबन्धित्वंचेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वंबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वंवेतिचेन्न॥इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्व
योर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात्॥असिद्धस्यहिसाध्यत्वंसिद्धस्यचसाधनत्वंनचैकमेकेनैकदासिद्धमसिद्धंचेतिज्ञायते॥त
स्मात्कालभेदादुभयंज्ञायतइतिमैवम्॥लाघवेनबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेसतिकृतिसाध्यताज्ञानस्यतत्रहेतुत्वात्॥नचसाध्यत्वसाधनत्वयोर्वि
रोधः॥यदाकदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयो विरोधादेकदासाध्यत्वसाधनत्वयोश्चज्ञानात्॥नव्यास्तुममेदंकृतिसाध्यमितिज्ञानंनप्रवर्त्तकमनागवेत।
स्यज्ञातुमशक्यत्वात्॥किंतुयादृशपुंसःकृतिसाध्यंयद्दृष्टंतादृशत्वंस्वस्यप्रतिसन्धायतत्रप्रवर्त्ततेतेनौदनकामस्यतत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकर
णवतःपाकःकृतिसाध्यःतादृशश्चाहमिति॥प्रतिसन्धायपाकेप्रवर्त्ततइत्याहुः॥तन्नस्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौयौवनेकामोद्रेकादिनासंभोगा
दौचतदभावात्॥इदंतुबोध्यम्॥इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानंप्रवर्त्तकम्॥तेनभावियौवराज्येबालस्यनप्रवृत्तिः॥इदानींकृतिसाध्यत्वज्ञाना राम॰
त्॥एवंतत्पृक्तान्नभोजनेनप्रवर्त्तते॥इदानीमिष्टसाधनत्वाऽज्ञानात्प्रवर्त्तते॥चरोषदूषितचित्तोविषादिभक्षणेइदानींबलवदनिष्टाननुबन्धित्व ४२
ज्ञानात्॥नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौकथंबलवदनिष्टाननुबंधित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादितिवाच्यम्॥ ॥ छ॥ ॥

उत्कटरागादिनानरकसाधनताधीतिरोधानात्॥दृष्ट्यादौतुकृतिसाध्यताज्ञानाभावान्नचिकीर्षाप्रवृत्ती किंत्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम्॥कृति
श्चप्रवृत्तिरूपाबोध्या॥तेनजीवनयोनियत्नसाध्येप्राणपञ्चकसंचारेनप्रवृत्तिः॥इत्यञ्चप्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमर्थः॥इत्यञ्चविश्व
जितायजेतेत्यादौयत्रफलंनश्रूयतेतत्रापिस्वर्गःफलंकल्प्यते॥नन्वहरहःसन्ध्यामुपासीतेत्यादौविध्यनुत्पत्तेःप्रवृत्तिःकथम्॥नचार्थवादिकम्
ब्रह्मलोकादिप्रत्यवायाभावोवाफलमितिवाच्यम्॥तथासतिकाम्यत्वेनित्यत्वहान्यापत्तेः॥कामनाभावेचाकरणापत्तेः॥इत्यञ्चयत्रफलश्रुतिस्तत्रा
र्थवादमात्रमितिचेन्न॥ग्रहणश्राद्धादौनित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिवनित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात्॥नचकामनाभावेऽकारतापत्तिः॥त्रिकालस्तव
पाठादाविवकामनासद्भावस्यैवकल्पनात्॥ननुवेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरितिसम्भवति स्वेष्टसाधनत्वमज्ञापताद‍ृश्यकार्यताज्ञानसहस्रेणा
पिप्रवृत्तेरसम्भावात्॥यदपिपण्डापूर्वंफलमितितदपिनकामनाभावेऽकरणतापत्तेस्तौल्यात्कामनाकल्पनेस्वार्थवादिकंफलमेवरात्रिसत्रन्यायात्क
ल्प्यताम्॥अन्यथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥तेनानुत्पत्तिंप्रत्यवायस्यान्येमन्यन्ते॥एवंसन्ध्यामुपासतेयेतुसततंशंसितव्रताः॥विधूतपापास्तेयान्तिब्रह्मलोक
मनामयम्॥एवंदद्यादहरहःश्राद्धंपितृभ्यःप्रीतिमावहन्॥इतिप्रीत्यात्मकमेवफलमस्तु॥नचपितृप्रीतिःकथंफलंव्यधिकरणत्वादितिवाच्यम्॥गयाश्राद्ध
दाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैवफलजनकत्वस्यक्वचित्कल्पनात्॥अतएवोक्तंशास्त्रदर्शितंफलमनुष्ठानकर्त्तरिसुत्सर्गइति॥पितृणांमुक्तत्वेतुस्वस्यस्वर्गा
दिफलंयावत्॥नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्यसामान्यतः॥स्वर्गजनकत्वात्पण्डापूर्वार्थंप्रवृत्तिश्चनसम्भवति॥नहितत्सुखंदुःखाभाववत्त्वतःपुरुषार्थः॥नवा
तत्साधनम्॥प्रत्यवायानुत्पत्तौकथंप्रवृत्तिरितिचेत्॥इत्थम्॥यथाहि॥नित्येकृतेप्रत्यवायाभावस्तिष्ठति॥तदभावेतदभावःएवंप्रत्यवायाभावसत्त्वेदुःख
प्रागभावसत्त्वंतदभावेतदभावइतियोगक्षेमसाधारणकारणतयादुःखप्रागभावंप्रत्यपिसुखवत्त्वात्॥एवमेवप्रायश्चित्तस्यापिदुःखप्रागभावेहेतु

सि॰मु॰ त्वमिति॥ ननु नकलंजम्भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः॥ इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न॥ त
४३ त्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च न विध्यर्थः॥ किंतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते॥ अथवा बलवदनिष्टाननुबन्धित्ववि
शिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः॥ तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति॥ ननु श्येनेनाभिचर
न्यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः॥ श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात्॥ न च वैधत्वान्न निषेध इति वा
च्यम्॥ अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात्॥ न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्त्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गरलं लग्नान्नभक्षण
जन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्॥ मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्॥ अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु बाचनिकं प्रायश्चित्त
मिति चेन्न॥ श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात्॥ अत एव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम्॥ न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हि
हिंसात्वं श्येनस्य तु न तथा॥ किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम्॥ खड्गघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः॥ केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं न
तु मरणं तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य पापजनकत्वम्॥ अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वेपि॥ अग्रिमपापं प्रति संधायसं
तो न प्रवर्त्तन्त इत्याहुः॥ आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः॥ पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत्॥ लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात्॥ एवं च स्व
र्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः॥ ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्त्तते॥ कलंजभक्षणे तदभावान्न प्रव
र्त्तते यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद् दुर्भेद इव कृतिकुमार्याः पुंयोगे मानम्॥ न च कर्त्तृस्मरणं बाधकम्॥ कपिलकणादादिभिरद्यपर्य
न्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात्॥ अन्यथास्मृतिनामप्यकर्त्तृकत्वापत्तेः॥ तत्रैव कर्त्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादि कर्त्तृ ॥ मुक्तावली ॥

॥एवंप्रतिमन्वन्तरंवैषाकृतिरन्याविधीयते इत्यपिद्रष्टव्यम्॥स्वयंभूरेषभगवान्वेदोगीतस्त्वयापुरा॥शिवादिऋषिपर्यन्ताःस्मर्तारोऽस्यनकारकाइ
तितुवेदस्यस्तुतिमात्रम्॥नचपौरुषेयत्वेभ्रमादिसम्भवात्॥अप्रमाण्यंस्यादितिवाच्यम्॥नित्यसर्वज्ञत्वेननिर्दोषत्वात्॥अतएवपुरुषान्तरस्यभ्रमादि
सम्भवान्नकपिलादेरपिकर्तृत्वंवेदस्य॥किंचवर्णानामेवान्नित्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्तुतरान्तत्संदर्भस्यवेदस्यानित्यत्वमितिसंक्षेपः॥उपादानस्ये
ति॥उपादानस्यसमवायिकारणस्याध्यक्षम्॥प्रत्यक्षम्॥प्रवृत्तौकारणमिति॥निवृत्तिरिति॥द्विष्टसाधनताज्ञानस्यनिवृत्तिंप्रतिजनकत्वमन्वयव्यतिरे
काभ्यामवधारितमितिभावः॥यत्नइति॥जीवनयोनियत्नोयावज्जीवनमनुवर्ततेसचातीन्द्रियः॥ तत्रप्रमाणमाह॥शरीरइति॥प्राणसंचारेहिप्र

उपादानस्यचाध्यक्षंप्रवृत्तौजनकंभवेत्॥निवृत्तिस्तुभवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः॥१५३॥यत्नोजीवनयोनिस्तु
सर्वदातीन्द्रियोभवेत्॥शरीरप्राणसंचारेकारणंसम्प्रकीर्तितः॥१५३॥अतीन्द्रियंगुरुत्वंस्यात्पृथिव्यादिद्वयेतुत
त्॥अनित्येतदनित्यंस्यान्नित्येनित्यमुदाहृतम्॥१५४॥तदेवासमवायिस्यात्पतनाख्येतुकर्म्मणि॥सांसिद्धिकंद्र
वत्वंस्यान्नैमित्तिकमथापरम्॥१५५॥सांसिद्धिकंतुसलिलेद्वितीयंक्षितितेजसोः॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ४

यत्नसाध्यः॥इत्यन्वयेप्राणसंचारस्यसर्वस्यप्रयत्नसाध्यत्वानुमानम्॥प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः सएवजीवनयोनिर्यत्नः॥गुरुत्वंनिरू
पयति॥अतीन्द्रियमिति॥अनित्येति॥अनित्येद्व्यणुकादौतद्गुरुत्वमनित्यंनित्येपरमाणौनित्यंगुरुत्वमित्यनुवर्तते तद्गुरुत्वमसमवायि॥असम
वायिकारणम्॥तदेवेति॥पतनाख्यइति॥आद्यपतनेइत्यर्थः॥द्रवत्वंनिरूपयति॥सांसिद्धिकमिति॥द्रवत्वंद्विविधंसांसिद्धिकंनैमित्तिकंचेइ
त्यर्थः॥ ॥द्वितीयंनैमित्तिकम्॥ ॥ ॥ॐनमोभगवतेवासुदेवाय॥ ॥ ॐनमश्शीवायेति ॥ ॥ ७ ॥ ॥

॥परमाणाविति॥जलपरमाणौद्रवत्वंनित्यमित्यर्थः॥अन्यत्रपृथिवीपरमाण्वादौजलाद्व्यणुकादौचद्रवत्वमनित्यंकुत्रचित्तेजसिकुत्रचित्पृथिव्यां
चनैमित्तिकंद्रवत्वंतत्रकोवानैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति॥नैमित्तिकमिति॥वह्नीति॥अग्निसंयोगजन्यंनैमित्तिकंद्रवत्वं॥तच्चसुवर्णादिरूपेतेजसि
घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यांचवर्ततइत्यर्थः॥द्रवत्वमिति॥हेतुरिति॥असमवायिकारणमित्यर्थः॥संग्रहेसक्तुकादिसंयोगविशेषेतद्द्रवत्वंस्नेहस
हितमितिबोद्धव्यम्॥तेनद्रुतसुवर्णादीनांनसंग्रहः॥स्नेहंनिरूपयति॥जलइति॥जलएवेत्यर्थः॥असौस्नेहः॥ननुपृथिव्यामपितैलेस्नेहउपल
भ्यते॥नचासौजलीयस्तथासतिदहनप्रातिकूल्यप्रसंगात्॥अतआह॥तैलांतरइति॥तत्प्रकर्षात्॥स्नेहप्रकर्षात्तैलेउपलभ्यमानः॥स्नेहोपि

परमाणौजलेनित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते॥१५६॥नैमित्तिकंवह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु॥द्रवत्वंस्यन्दनेहेतुर्निमि
त्तंसंग्रहेतुतत्॥१५७॥स्नेहोजलेसनित्योणावनित्योवयविन्यसौ॥तैलान्तरेतत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता॥१५८॥
संस्कारभेदोवेगोथस्थितिस्थापकभावने॥मूर्त्तमात्रेतुवेगःस्यात्कर्मतोवेगतःक्वचित्॥१५९॥स्थितिस्थापकसं
स्कारःक्षितौकेचिच्चतुर्ष्वपि॥अतीन्द्रियोसौविज्ञेयःक्वचित्स्पन्देपिकारणम्॥१६०॥ ॥ऽऽजलीयएवतस्यप्रकृष्टत्वाद॥

ग्नेरानुकूल्यम्॥अपकृष्टस्नेहंहिजलंवह्निंनाशयतीतिभावः॥संस्कारंनिरूपयति॥संस्कारभेदइति॥वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रि
विधइत्यर्थः॥मूर्त्तमात्रइति॥कर्मजवेगजभेदाद्वेगोद्विविधइत्यर्थः॥शरीरादौहिनोदनजनीतेनकर्मणावेगोजन्यते॥तेनचपूर्वकर्मनाशस्ततउत्तरकर्म
एवमग्रेपिविनाशश्चवेगंकर्मणः॥प्रतिबंधकत्वात्पूर्वकर्मनाशउत्तरकर्मोत्पत्तिश्चनस्यात्॥यत्रचवेगवत्ताकपालेनमनित्तेघटेवेगोजन्यतेसवेग
जोवेगः॥स्थितिस्थापकेति॥अतीन्द्रियइति॥आकृष्टशाखादीनांपरित्यागेपुनर्गमनस्य॥स्थितिस्थापकसाध्यत्वात्॥क्वचिदिति॥ ॥ः॥

चतुर्थक्षिसादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यंते तदप्रमाणमिभावः॥ असौ स्थितिस्थापकः क्वचिदाकृष्टशाखादौ॥ भावनाख्यइति॥ तस्यसंस्कार
स्योपेक्षात्मकज्ञानासंस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मकइत्युक्तम् तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चयइत्युक्तं नेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारंप्रतिहेतुतेति
भावः॥ ननुस्मरणंप्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेनहेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थलेनस्मरणम्॥ ईत्थञ्चसंस्कारंप्रतिज्ञानत्वेनैवहेतुतास्त्विति चेन्न॥ विनिगमना
विरहेणापि संस्कारंप्रतिउपेक्षान्यनिश्चयत्वेहेतुतायाः सिद्धत्वात्॥ किंचोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायाः॥ गुरुत्वात्संस्कारंप्रतिउपेक्षान्यत्वेनहे
तुतायाःसिद्धत्वात्॥ असौसंस्कारः॥ तत्रप्रमाणंदर्शयति॥ स्मरणइति॥ यतःस्मरणंप्रत्यभिज्ञानंचजनयत्यतःसंस्कारः कल्प्यते॥ विनाव्यापारंपू
र्वानुभवस्यस्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात्॥ स्वस्वव्यापारान्यतराभावेकारणत्वासंभवात्॥ नचप्रत्यभिज्ञांप्रतितत्संस्कारस्यहेतुत्वेप्रत्यभि
भावनाख्यस्तुसंस्कारोजीववृत्तिरतीन्द्रियः॥ उपेक्षानात्मकस्तस्यनिश्चयःकारणंभवेत्॥ १६१॥ स्मरणेप्रत्यभि
ज्ञायामप्यसौहेतुरुच्यते॥ धर्माधर्मावदृष्टंस्याद्धर्मःस्वर्गादिसाधनम्॥ १६२॥ गङ्गास्नानादियागादिव्यापा
ज्ञायाःसंस्कारजन्यत्वेनस्मृतित्वापत्तिरितिवाच्यम्॥ अप्रयोजकत्वात्परेत्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानादुदया रःसतुकीर्तितः॥ ॥
दुद्बुद्धसंस्कारस्यहेतुत्वापेक्षायांततस्मरणस्यैवप्रत्यभिज्ञांप्रतिहेतुत्वंकल्प्यतइत्याहुः॥ अदृष्टंनिरूपयति॥ धर्मेति॥ स्वर्गादीति॥ स्वर्गादिसकल
सुखानांस्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनांचसाधनंधर्मइत्यर्थः॥ तत्रप्रमाणंदर्शयितुमाह॥ गङ्गास्नानेति॥ यागादिव्यापारतयाहिधर्मःकल्प्यते॥ अन्य
थायागादीनांचिरंविनष्टतयानिर्व्यापारतयाचकालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वंनस्यात्॥ तदुक्तमाचार्यैः॥ चिरध्वस्तंफलायालंनकर्मातिशयंविनेति॥
ननुयागध्वंसएवव्यापारःस्यात्॥ नचप्रतियोगितत्॥ ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वंसर्वत्रतयात्वेमानाभावात्॥ नचतज्जन्यतेफलानन्त्यंमन्मतेचरमफला

ह॰मु॰ स्यापूर्वनाशकत्वान्नतथात्वमितिवाच्यम्॥कालविशेषस्यसहकारित्वादित्यतआह॥गङ्गास्नानेति॥गङ्गास्नानस्यहिस्वर्गजनकत्वे॰नंतानांजलसंयोगध्वंसा
४५ नांव्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेवकल्पतेलाघवादितिभावः॥ननुध्वंसोपिनव्यापारोस्त्वि॥नचनिर्व्यापारस्यचिरध्वस्तस्यकथंकारणत्वमितिवाच्यम्॰
अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्यतत्रापिसत्वात्॥अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वंहिचक्षुःसंयोगादेःकारणत्वम्॥ननुसर्वत्रकार्यकालवर्त्तित्वमिवसम
वायिकारणस्यकारणत्वेइत्यतआह॥कर्मनाशेति॥यदिहिअपूर्वंस्यात्तदाकर्मनाशाजलस्पर्शादिनानाश्यत्वंधर्मस्यनस्यात्॥नहितेनयागादे
र्नाशःप्रतिबंधोवाकर्त्तुंशक्यते॰तस्यपूर्वमेववृत्तत्वादितिभावः॥एतेनदेवताप्रीतेरेवफलत्वमित्यपास्तम्॥गङ्गास्नानादौसर्वत्रदेवताप्रीतेरसंभ
वाच्च॥देवतायाश्चेतनत्वेपितत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात्॥प्रीतेःसुखरूपत्वेनःविष्णुप्रीत्यादौतदसम्भवात्॥जन्यसुखस्यतत्राभावात्॥तेनविष्णुप्रीतिज

कर्मनाशाजलस्पर्शादिनानाश्यस्त्वसौमतः॥१६३॥अधर्मोनरकादीनांहेतुर्निंदितकर्मजः॥प्रायश्चित्तादिनाश्योऽ
सौजीवद्वृत्तीत्विमौगुणौ॥१६४॥एतौतुवासनाजन्यौज्ञानादपिविनश्यतः॥शब्दोध्वनिश्चवर्णश्चमृदङ्गादिभवो
ध्वनिः॥१६५॥कंठसंयोगादिजन्यावर्णास्तेकादयोमताः॥

॥एत्यत्वेनपराभिमतस्वर्गादिरेवविष्णुप्रीतिशब्देनलक्ष्यते॥अधर्मेति
नरकादिसकलदुःखानांनारकीयशरीरादीनांचसाधनमधर्मइत्यर्थः॥तत्रप्रमाणमाह॥प्रायश्चित्तेति॥यदिह्यधर्मोनस्यात्तदाप्रायश्चित्तादिनानाश्यत्वंन॰
स्यात्॥नहितेनब्रह्महननादीनांनाशःप्रतिबंधोवाविधातुंशक्यते॥तस्यपूर्वमेववृत्तत्वादितिभावः॥जीवेति॥ईश्वरस्यधर्माधर्माभावादितिभावः॥इमौ
धर्माधर्मौ॥वासनेति॥अतोज्ञानिनाकृतेअपिसुकृतदुष्कृतकर्मणीनफलायालमितिभावः॥ज्ञानादपीति॥अपिनाभोगपरिग्रहः॥ननुतत्वज्ञानस्यक राम॰
थंधर्माधर्मनाशकत्वंनाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपीतिवचनविरोधात्॥इत्थंचतत्वज्ञानिनांझटितिकायव्यूहेनसकलकर्मणांभोगेनक्षय ४५
इतिचेन्न॥तत्रभोगस्यवेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथमन्यथाप्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः ॥ तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति ॥ ननु तत्त्वज्ञा
निनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं च न स्यात् ॥ ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न ॥ प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् ॥ तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्क
र्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति ॥ वचनमिति ॥ शब्दं निरूपयति॰ शब्द इति ॥ नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः ॥ दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह ॥ श्रोत्रेति ॥
ननु दूरस्थाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह ॥ वीचीति ॥ आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यशब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्त
द्व्यापकः एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ॥ १६५ ॥ कदम्बेति ॥ आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः ॥ अस्मि

सर्वशब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६६ ॥ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ॥ कदम्बगोलकन्या
यादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ १६७ ॥ उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ॥ सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्ब
ते ॥ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ॥ १६८ ॥ ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृतकारिकावली समाप्ता ॥ ॥

न्मते कल्पनागौरवादुक्तम् ॥ कस्यचिन्मत इति ॥ ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसंगतमत आह ॥ उत्पन्नेति ॥ शब्दानामुत्पादकविनाशप्रत्ययशा
लित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् ॥ इत्थञ्चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह ॥ सोऽयमिति
॥ साजात्यमिति ॥ तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वविषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः ॥ उक्तप्रतीतिविरोधात् ॥ इत्थञ्च द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमि
ति ॥ ननु सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह ॥ तदेवेति ॥ यदौषधमन्येन कृतं तदौषधं मयापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ ६० ॥
॥ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता ॥ ॥ शुभम्भवतु ॥

सि॰मु॰
४६

॥श्रीकाशीबिस्वनाथपूरीमें महल्लादीनाथके गोलाके उत्तरफाटककेपास बाबूलालसाहुके
मकानमें स्र्य्यप्रभाकर छापाखानेमें हजारीलालके इहाँ कारिकावलीसहित्त सिद्धान्तमु
क्तावली छापीगई छापनेवाला गोपाल जीसकोलेनाहोयत्तो नईसडककेपास बाबूकवले
सरसिंहकेदुकानपरमीलैगी॥ सम्बत् १९३९ श्रावणकृष्ण ११ भौमवासर॥ सुभम्॥

राम॰
४६